

MIGRAȚIA UNGURILOR ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN ȘI CONTACTELE LOR CU ROMÂNII ÎN SECOLELE IX-X

DE

VICTOR SPINEI

Secole de-a rindul echilibrul demografic și politic al spațiului carpato-dunărean s-a aflat în congruență cu frământările populațiilor din stepele Eurasiei. Imensitatea zonelor de șes ce se întind din inima Asiei pînă la Dunărea Inferioară, nesegmentată de bariere montane sau forestiere, ofereau largi disponibilități de mișcare pentru triburile care adoptaseră nomadismul ecvestru. Precum s-a observat, cursurile de apă ce brăzdează arealul continental nu au constituit niciodată obstacole de prim rang pentru deplasările maselor umane¹. Cadrul stepei, cu trăsăturile sale proprii de relief, climă și vegetație, a imprimat caracteristici specifice modului de viață al triburilor din zonă, a cărui notă dominantă consta din nomadism sau seminomadism. Pentru toate aceste populații creșterea animalelor de turmă reprezenta sursa de subsistență și ocupația principală, a cărei practicare le-a imprimat o mobilitate deosebită, exteriorizată și pe planul acțiunilor militare.

Marele rezervor demografic al lumii nomade euroasiatice a fost situat în părțile centrale ale Asiei, de unde migrațiile debordau periodic spre apus. Orice bulversare etnică mai consistentă din stepele Asiei a avut ecou și repercusiuni pînă departe în vest, antrenînd reacții în lanț la colectivitățile nomade ecvestre. Nu numai locuitorii stepelor erau afectați de asemenea tulburări, ci și cei din teritoriile limitrofe, expuse adesea invaziilor prădalnice ale călăreților nomazi, care, atunci cînd presiunea altor confrăți devenea foarte puternică, manifestau tendința de a se extinde spre ținuturile populațiilor agricole.

Presiunilor etniilor răsăritene asupra spațiului carpato-dunărean s-au manifestat cu intensitate diversă în decursul timpului, înregistrîndu-se, totodată, tranșante variații zonale. Situat în extremitatea stepelor Eurasiei, Bugeacul a fost regiunea cea mai expusă revărsărilor nomade, atrase atît de pășuni, cît și de condițiile propice de iernare oferite de fișa de teren din sud, înțesată de lacurile dunărene și maritime. Bărăganul și restul Cîmpiei Dunării Inferioare, precum și Podișul Dobrogean — Scythia Minor din antichitate —, au captat, de asemenea, interesul triburilor de călăreți răsăriteni. Mai ferit în acest sens de cununa montană — nu însă cu totul — a fost Podișul Transilvaniei. În mod numai aparent paradoxal, penetrațiile nomade spre acest teritoriu nu s-au făcut direct din est, ci dinspre apus, din Cîmpia Pannonică, alt spațiu întins și neted, rîvnit cu ardore de crescătorii de animale în turmă. De aici, urmînd cursurile Mureșului și Someșului, aceștia au pătruns uneori și spre inima Transilvaniei. O schimbare a sensului cursului tradițional al fluxurilor nomade s-a înregistrat în mod excepțional, în secolul al XIII-lea, în Dobrogea, unde oghuzii turci au venit — este drept, nu din inițiativă proprie — din Anadolîa și nu din arealul nord-pontic.

Infiltrarea elementului stepic în spațiul carpato-dunărean reprezintă un fenomen cu tradiții milenare. Acestuia i s-a întrevăzut o ascendență datînd tocmai din neolitic. Epoca bronzului, încă din zorii ei, cunoaște o profundă perturbare a culturilor agricole locale datorită deplasării spre vest a grupurilor răsăritene caracterizate prin înmormîntări tumulare: iamnaia, catacombe și srubi². Purtătorii mormintelor de tip srubi, atestați și în Bugeac, au fost identificați de unii specialiști cu cimerienii³. A continuat

¹ J.-F. Bergier, *Introduction* (Montagnes, fleuves, déserts, forêts: barrières, lignes de convergence?), în *XVIe Congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, Rapports, I, Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques (I)*, Stuttgart, 1985, p. 315—317.

² M. Gimbutas, *Proto-Indo-European Culture: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennia B.C.*,

în *Indo-European and Indo-Europeans. Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, ed. G. Cardona, H. M. Hoenigswald, A. Senn, 1970, p. 155—197; eadem, *Civiltăți și cultură*, trad. S. Paliga, București, 1989, *passim*.

³ A. I. Terenožkin, *Русьепуыу*, Kiev, 1976, p. 7 și urm.

apoi să se deruleze migrația reprezentanților familiei de limbi iraniene: sciți, sarmați, alani etc., unii ajunși în grupuri mici pînă în Franța și Spania. Vreme de peste un mileniu istoria lor s-a jucat și spre extremitățile scenei carpato-dunărene. Odată cu pătrunderea tumultuoasă a hunilor în stepele ponto-caspice începe procesul de înlocuire a neamurilor iraniene cu acelea turce. Pe calea deschisă de huni s-au scurs în secolele următoare avarii, bulgarii și alte grupări turanice mai puțin numeroase. Șirul migrațiilor turce a fost întrerupt temporar de unguri, care însă nu s-au deplasat singuri spre bazinul mijlociu al Dunării ci însoțiți tot de o populație de origine turcică, cabarii, și colportind, dacă nu alte grupuri turanice, cel puțin puternice influențe lingvistice, dobîndite de la acestea din urmă, în-deosebi în vremea conviețuirii lor în chaganatul chazar. După plecarea ungarilor din regiunile nord-pontice spre Pannonia, locurile lor au fost preluate de pecenegi, uzi și cumani, urmași ulterior de mongoli. În primele decenii de supremație mongolă în răsăritul Europei se produce o nouă dislocare a populațiilor iraniene (alani, iasi) de la nordul Caucazului, ceea ce a dus la deplasări ale lor spre vest. După scurte escale în regiunile românești, ele s-au îndreptat spre Balcani și Ungaria, ca să-și ofere serviciile diferiților suverani dispuși să-i înroleze ca trupe auxiliare. În schimb, tătarii au rămas statornic în regiunile nord-pontice vreme de peste o jumătate de mileniu; pînă spre sfîrșitul secolului al XV-lea în formațiuni politice independente, iar ulterior subordonate sau anexate Imperiului otoman sau Rusiei. În sud-estul Moldovei și nordul Dobrogei tătarii s-au menținut din 1241—1242 pînă în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cînd au trebuit să se replieze spre est, forțați de contraofensiva lituaniană și românească. Ei reapar în Bugeac la începutul secolului al XVI-lea, aduși de turci pentru a le proteja pozițiile și a-i sprijini în întreprinderile războinice, rămînînd acolo pînă în 1806, cînd sînt deportați de armatele rusești spre est, soartă ce o vor împărtăși după cel de-al doilea război mondial și conștrații lor din Crimeea⁴.

Succinta enumerare a valurilor nomade abătute asupra ținuturilor dunărene relevă cit de îndelungat și persistent a fost impactul traco-geților, daco-romanilor, românilor și a strămoșilor lor cu popoarele nomade din stepele euroasiatice. În unele perioade acestea din urmă nu numai că au străbătut porțiuni ale spațiului carpato-dunărean, ci chiar s-au stabilit în anumite zone ale sale, avînd contacte de natură diversă cu localnicii. În mod normal învecinarea și legăturile statornice duc la împrumuturi masive ale elementelor de civilizație ale vecinilor și chiar la uniformizarea anumitor trăsături ale modului de trai. Astfel de împrumuturi se realizează în mai mică măsură în cadrul unor societăți departajate prin tranșante diferențieri etnice, sociale, culturale, religioase, cu preocupări economice radical deosebite, ca în cazul celor agricole sedentare și celor pastorale nomade. Pe de altă parte, în comparație cu populația traco-getică și românească, care a rămas stabilă de-a lungul mileniilor, grupurile nomade s-au înlocuit în totalitate la cîteva decenii și secole, ceea ce a diminuat perspectivele unei fuziuni efective; chiar dacă, în profida tuturor antinomiilor, s-au putut realiza influențări reciproce.

În rîndurile următoare ne-am propus să particularizăm un crîmpei din istoria îndelungată a contactelor dintre autohtonii spațiului carpato-dunărean și migratori, referindu-ne la unele laturi ale raporturilor dintre români și unguri în secolele IX—X, implicînd diverse trăsături specifice, demers ce ni se pare actual în condițiile în care în literatura de specialitate europeană persistă numeroase puncte de vedere divergente.

În răstimpul scurs între migrația bulgarilor și ungarilor în ținuturile dunărene se situează definitivarea procesului de formare a limbii române în urma unei îndelungate — dar nu într-un totu lămurite — evoluții. Pe baza săpăturilor arheologice întreprinse în ultimele decenii în regiunile carpato-dunărene se constată o uniformizare a unor elemente ale culturii materiale. Ne referim la cele cărora li s-a atribuit denumirea de cultura Dridu (carpato-dunăreană), evoluată pe o întinsă suprafață a teritoriului românesc începînd din secolul al VIII-lea și pînă în prima parte a secolului al XI-lea⁵. Trebuie să observăm că realitățile arheologice acoperite de această denumire convențională nu sînt singurele ce se pot atribui românilor la sfîrșitul mileniului I și în primele decenii ale mileniului II, pe seama cărora se pot pune numeroase alte vestigii situate în regiuni unde cultura Dridu nu este răspîndită, adică în vestul și jumătatea nordică a Transilvaniei și în nordul Moldovei, unde se constată prezența altor aspecte culturale. Pe de altă parte, se cuvine a releva că, atunci cînd s-a delimitat conceptul de cultură pentru antichitățile medievale din jumătatea răsăriteană a continentului din mileniul I și de la cumpăna acestuia cu mileniul următor, de cele mai multe ori s-a avut în vedere, la fel cum se procedează

⁴ R. Grousset, *L'Empire des steppes. Attila, Gengis Khan, Tamerlan*, ed. a 4-a, Paris, 1982; *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, ed. Ch. Lemerrier-Quelquejay, G. Veinstein, S. E. Wimbush, Louvain-Paris, 1986; A. Fisher, *The Crimean Tatars*, Stanford, 1987.

⁵ E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucu-

rești, 1967, p. 97 și urm.; O. Toropu, *Romanitatea țriei și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (Secolele III—XI)*, Cluj, 1976, p. 150—203; M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978; D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—X e. n.*, Iași, 1978, p. 100—127; Șt. Olteanu, *Societatea românească la cumpăna de mileniu (Secolele VIII—XI)*, București, 1983, *passim*.

în preistorie, aproape numai tipologia ceramicii, ceea ce nu găsim că poate fi semnificativ pentru definirea unei civilizații. Aprecierea ni se pare valabilă atât pentru culturile Ciugud și Răducăneni, cât și pentru cultura Dridu. Or, este cunoscut că în evul mediu — și nu numai atunci — aria de răspândire a unor specii de vase nu a fost identică cu aceea a unor popoare sau state, producția ceramică fiind reflexul unor activități economice⁶. În plus, chiar dacă o categorie ceramică reprezintă rezultatul muncii numai unui grup de olari de un anumit etnic, prin comercializare aceasta dobândește o utilizare largă, ce nu mai este circumscrisă doar la spațiul ocupat de o singură populație sau de o singură formațiune statală, în condițiile în care negoțul cunoaște o evidentă dinamizare în zonele și perioadele mai prospere ale evului mediu. Dacă speciile ceramice de lux erau realizate de regulă numai în centre restrinse numeric, acelea comune dobindeau o largă proliferare, fiind adoptate de olari de diferite naționalități, astfel că ele nu mai constituie repere sigure în atribuirea etnică nici pentru cei ce le produceau, nici pentru cei ce le utilizau. Acesta este în parte și cazul speciilor roșietice și cenușii, tipice culturii Dridu, prezente pe ambele maluri ale Dunării, care în dreapta fluviului se pot pune cu prioritate pe seama bulgarilor, elementul românesc fiind acolo subsidiar, în timp ce în stînga sa au aparținut în primul rînd românilor și în mai mică măsură altor etnii⁷.

Așezările străromânești din spațiul carpato-dunărean erau în majoritate de tip deschis, deci nefortificate, fiind amplasate pe terenuri cu disponibilități agricole. Avînd în vedere faptul că la sfîrșitul mileniului I se constată o sporire a numărului uneltelor agricole, ca și o perfecționare și diversificare a lor, se poate întrevădea o intensificare a preocupărilor de cultivare a plantelor și înregistrarea anumitor progrese atât de ordin cantitativ, cât și calitativ. Este foarte probabil ca tocmai în această epocă, corespunzătoare procesului de asimilare a elementului slav în masa romanică nord-dunăreană, să se fi produs și adoptarea unei consistente părți a terminologiei agricole de origine slavă în lexicul românesc. Numeric această terminologie este destul de bogată, dar privește îndeosebi domeniul lucrărilor agricole secundare. Așa cum s-a remarcat, faptul că s-a simțit nevoia unor termeni noi dovedește situarea agriculturii la un nivel evolutiv relativ înalt⁸. Un rol economic major era deținut și de creșterea vitelor, îmbinată armonios cu cultivarea plantelor. Date extrem de interesante privind speciile de animale crescute au fost obținute prin analiza materialului osteologic, aceasta evidențiind preferința pentru creșterea cornuțelor mari și mici, porcinelor, cabalinelor etc., la fel ca în gospodăriile românești medievale timpurii și din epoca modernă. Ca și în zilele noastre, o pondere mult mai mare avea creșterea vitelor în zonele montane și subcarpatice, în vreme ce agricultura se menținea preponderentă în ținuturile de șes. Îmbinarea celor două ocupații constituie o caracteristică a economiei românești încă din evul mediu⁹, după cum fusese și a economiei traco-geților și a predecesorilor lor, încă din neolitic. Desemnarea românilor nord-dunăreni drept păstori, eventual drept păstori seminomazi, la fel ca și pe confrății lor din Peninsula Balcanică, ascunde atitudini tendențioase ce eludează realitățile. Pe de o parte, numărul documentelor de cancelarie din secolele XIII—XIV, de unde ar rezulta calitatea de păstori pentru unii români transilvăneni, este cu totul nesemnificativ pentru a permite concluzii generalizante. Pe de altă parte, sporirea deosebită a turmelor și dezvoltarea păstoritului transhumant începînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea corespundea ridicării potențialului tehnic al epocii, care a făcut posibilă prelucrarea unei mari cantități de lînă cu ajutorul utilajelor speciale. Prin urmare, fenomenul izolat al deplasărilor sezoniere transhumante ale păstorilor transilvăneni este relativ tîrziu, fiind generat nu numai de cerințele progresului tehnic al epocii, ci — pe un plan mai îndepărtat — și de situația precară în care a fost adusă populația românească din interiorul arcului carpatic prin cucerirea maghiară. Din acest punct de vedere se poate schița o paralelă cu situația vlahilor balcanici, care, datorită stabilirii altor populații în peninsula și a intrării sub obediență politică bizantină, bulgară, sîrbă, latină sau otomană, au fost înlăturați de pe cele mai fertile terenuri agricole și împinși spre ținuturile montane, unde erau practicabile aproape numai îndeletnicirile pastorale.

Progresele realizate în domeniul agriculturii s-au aflat într-o legătură de interdependență cu evoluția demografică ascendentă înregistrată în toate regiunile românești spre sfîrșitul mileniului I. Creșterea numerică a populației a fost posibilă atât datorită disponibilităților alimentare oferite prin cultivarea plantelor, cât și de stabilitatea politică generală. În condițiile înzestrării tehnice precare a epocii, producția agricolă suplimentară reclamată de sporirea populației se realiza în mai mică măsură prin creșterea recoltelor pe un anumit lot, ci prin extinderea suprafețelor însămînțate, deci recurgîndu-se la un sistem extensiv în dauna unuia intensiv.

Cartarea punctelor locuite de populația autohtonă din secolele IX—X, depistate prin săpături și cercetări de suprafață, indică numeroase sate noi, concentrația demografică fiind mult superioară pe-

⁶ P. Diaconu, *Réalités archéologiques et considérations historiques*, în *RRH*, V, 1966, 3, p. 492; P. Diaconu, D. Vlăceanu, *Păcîntul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, București, 1972, p. 129; R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 66—67.

⁷ I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, III, 1964, 3, p. 419.

⁸ G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 259.

⁹ R. Vuia, *Contribuții etnografice cu privire la formarea culturii noastre populare și a poporului român*, în *Studii de etnografie și folclor*, I, București, 1975, p. 65—67; P. P. Panătescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 143 și urm.

rioadei anterioare în toate ținuturile românești. Pe de o parte, în epoca amintită se produce o deplasare a populației spre regiunile de cîmpie de la Dunăre, altădată zone controlate de migratori. Îndeosebi în perimetrul ținuturilor lacurilor dunărene și maritime din sudul Bugeacului și pe văile riurilor de acolo își fac apariția mai multe așezări de tip Dridu, care aveau să se mențină pînă spre mijlocul secolului al XI-lea, cînd exodul turanicilor i-a obligat pe locuitorii lor să-și caute refugiu spre arealurile deluroase din nord-vest. În jurul cîtorva lacuri s-a creat o adevărată salbă de așezări, locuitorii acestora — pe lângă agricultură și creșterea vitelor — ocupîndu-se și de pescuit, valorificînd marea bogăție piscicolă a zonei. Un număr destul de mare de așezări de tip Dridu au fost identificate de-a lungul malului drept al Nistrului, pe al cărui curs mijlociu se învecinau cu cetățile de pămînt ale tiberilor¹⁰.

* * *

După ce, spre sfîrșitul secolului al VII-lea, se consumă marea migrație bulgară, soldată prin stabilirea grupului condus de Asparuh în nord-estul Peninsulei Balcanice, în regiunile ponto-caspice se instaurează o prelungită perioadă de acalmie, la a cărei origine stă întărirea chaganatului chazar. Acesta a sursat autorității sale toate triburile care sălășluiau în stepele din sudul Europei Răsăritene și le-au limitat spațiul de mișcare, percepiind tribut de la unele triburi turcece, slave și ugro-finice. Totodată, chazarii — deși antrenati în aprige dispute cu arabii pentru controlul teritoriilor caucaziene — au văgheat ca prin poarta dintre Munții Ural și Marea Caspică să nu se scurgă mări valuri nomade, de natură să afecteze *pax chazarica* instituită în cuprinsul chaganatului și în teritoriile subordonate din vecinătate. Cu toată depărtarea de centrele principale ale statului lor, situate în preajma Mării Caspice, de efectele „păcii chazare” au beneficiat, după opinia noastră, și regiunile românești, îndeosebi cele situate în afara arecului carpatic, prin faptul că, vreme de aproximativ două secole, nu s-a mai înregistrat revărsarea nici unui exod nomad masiv dinspre răsărit¹¹. Această perioadă de acalmie se situează cronologic între ultimele decenii ale secolului al VII-lea, cînd bulgarii trec la sudul Dunării, și sfîrșitul secolului al IX-lea, cînd ungurii se deplasează spre gurile Dunării și apoi spre Cîmpia Pannonică.

În prima jumătate a secolului al IX-lea chaganatul chazar se înscrie pe ireversibilă pantă a decăderii, nemaifiind în măsură să stopeze deplasările nomazilor din stepele ponto-caspice. Ungurii și pecenegii, odinioară subordonați chaganatului, se desprind treptat de sub controlul chazarilor avansînd spre vest, în timp ce uzii își activizau presiunea între Ural și Volga. La originea acestor mișcări din stepă s-ar afla, potrivit opiniilor unor specialiști bazați pe investigațiile paleogeografice, dereglările sistemului pluvial de la nordul Mării Caspice. În vreme ce în stepe s-a instaurat o îndelungată perioadă de secetă excesivă, ploile abundente din regiunile de păduri de la nord au provocat creșterea debitului fluviilor ce deversau în Marea Caspică și implicit acela al mării amintite, al cărei nivel s-a înălțat cu mai mulți metri, ceea ce a dus la inundarea deltei Volgăi, unde se aflau Itilul, capitala chaganatului, și prospere zone agricole. Destrămarea statului chazar s-ar fi datorat — după L.N. Gumilev — în mai mică măsură loviturilor nomazilor și rușilor, ci în primul rînd, catastrofei naturale evocate, care i-ar fi zdrucinat baza economică. Alți cercetători evită să atribuie un asemenea rol determinant elementului climatologic în dezmembrarea chaganatului, preferînd să acorde credit, mergînd pe urmele vechii istoriografii, factorului politic. În schimb, opiniile lui Gumilev au găsit ecou favorabil la unii cercetători maghiari, care au încercat să explice migrarea spre vest a triburilor conduse de Arpad tot drept o consecință a marilor schimbări climatice din estul continentului. Instaurarea climatului excesiv de arid în stepă ar fi pricinuit pierderi dezastruoase în rîndul turmelor populațiilor de crescători de animale, care, amenințate de spectrul foametei, s-ar fi pornit în exod spre alte meleaguri¹².

Antichitățile ce se pot atribui ungurilor în regiunile ponto-caspice sînt deocamdată nesigure, ceea ce împiedică asupra posibilităților de a le fixa mai exact limitele teritoriale. Nu s-a ajuns încă la un acord deplin între specialiști referitor la trăsăturile definitorii ale culturii lor materiale, întrucît între complexele funerare puse pe seama ungurilor din răsăritul Europei și acelea din Cîmpia Pannonică există deosebiri destul de mari în ceea ce privește ritualul și tipologia inventarului funerar¹³. Aceste carențe ale cercetărilor arheologice contemporane, ce vor fi desigur înlăturate în următoarele

¹⁰ G. B. Fedorov, G. F. Celotarenko, *Памятники древних славян (VI—XIII вв.)*. (Археологическая карта Молдавской ССР, 6), Chișinău, 1974, p. 40 și urm.; V. I. Kozlov, *О материальной культуре оседлого населения Приморской части Днестро-Дунайского междуречья в VIII—X вв.*, în *Новые исследования по археологии Северо-Причерноморья*, Kiev, 1987, p. 74—87.

¹¹ V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 46.

¹² L. N. Gumilev, *A kazârok utódaí*, în *Történelmi szemle*, XI, 1968, 1—2, p. 12—13; P. Veres, *Le rôle de facteurs éco-*

logiques et économiques dans la conquête du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896, în *Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle*, Budapest, 1972, p. 213—230.

¹³ Pentru stadiul cercetărilor, cf. îndeosebi *Проблема археологии и древней истории угров*, red. A. P. Smirnov, V. N. Chernelsov., I. F. Erdélyi, Moscova, 1972; *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*, ed. P. Hajdú, Budapest, 1976; I. Fodor, *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest, 1982; I. Erdélyi, *Zu den theoretisch-methodologischen Fragen der Geschichte der Altungarn*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33, 1981, p. 71—79.

décenii, ne privează de posibilitatea de a le cunoaște cu mai multă precizie evoluția și direcțiile de peregrinare. Nu este exclus ca o serie de morminte ale călăreților nomazi din secolul al IX-lea din zona meridională a Europei de Est, atribuite în prezent bulgarilor, chazarilor, pecenegilor sau altor triburi turcice, să aparțină în realitate ungarilor.

Înainte de a porni spre Cîmpia Pannonică, ungurii au locuit vreme îndelungată în stepele ponto-caspice. Pentru acest moment din trecutul lor datele cele mai consistente sînt reunite în așa-numita *De administrando imperio* a împăratului cărturar Constantin VII Porphyrogenetos, terminată de redactat în jurul anului 950¹⁴. Izvoarele orientale — arabe și persane —, ca și acelea slave și latino-maghiare, sînt incomparabil mai sărace și imprecise. Deși colportează o informație de incontestabilă bogăție și autenticitate, textul bazilicului constantinopolitan lasă nu rareori mari semne de întrebare pentru istoriograful modern, mai cu seamă în ceea ce privește localizarea și fixarea cronologică a unor evenimente.

Despre cele mai vechi sălașe ale ungarilor se știa în mediul aulic bizantin că erau situate în vecinătatea Chazariei. Regiunii respective i se atribuie denumirea de Lebedia, care ar fi fost preluată de la numele unui conducător al uniunii tribale a ungarilor. În vremea staționării în Lebedia ungurii s-au aflat sub dependența chazarilor, principala lor îndatorire fiind aceea de a-i urma în războaie. Recunoașterea obedienței față de chaganatul chazar nu a reprezentat o pavază eficăce pentru cele șapte triburi ale ungarilor, ele fiind victima obișnuitei reacții în lanț a convulsiunilor demografice din stepele Eurasiei. Un conflict de anvergură dintre chazari și pecenegi s-a soldat cu înfrîngerea acestora din urmă, care au fost nevoiți să-și părăsească sălașele și să le invadeze pe acelea ale ungarilor. Chazarii, fie că n-au putut, fie că n-au considerat necesar să intervină în favoarea supușilor lor, i-au lăsat să-și tranșeze singuri soarta. Confruntarea a avut un deznodămînt nefast pentru unguri, care au fost atît de deconcertați de șocul primit încît unirea lor tribală s-a divizat, părăsindu-și teritoriile: o parte a lor — care au păstrat vechea denumire a ungarilor, *savartoi asphaloi*, — și-au găsit refugiul spre Persia, iar o altă parte spre vest, în așa-numita regiune „Atelkuzu” (*Ἀτελκούζου*)¹⁵. Într-un alt capitol al lucrării sale, Constantin Porphyrogenetos pretinde că ungurii — numiți de el cu consecvență *turci* — s-ar fi așezat într-un ținut desemnat după un riu omonim „Etel și Kuzu” (*Ἐτὲλ καὶ Κουζού*)¹⁶. Conjunția copulativă *și* (*καὶ*), plasată între denumirile amintite, provoacă nedumerire pentru faptul că autorul vorbește despre un singur curs de apă, ceea ce conduce la presupunerea că în acest caz ar fi vorba de o eroare de transcriere.

Dacă în ceea ce privește localizarea Atelkuzu(Etelkuzu)-lui, împăratul-cronicar vizează cîteva repere relativ exacte, în legătură cu situarea Lebediei nu mai sînt oferite amănunte, astfel că evantaiul supozițiilor istoricilor medievali în acest sens se diversifică.

Pentru delimitarea spațială a regiunilor unde sălășluiau ungurii, de mare importanță este precizarea că locurile ocupate de pecenegi în Atelkuzu, în momentul redactării lucrării, ar fi aparținut anterior turcilor (=ungurilor)¹⁷. Totodată, într-un pasaj din *De administrando imperio* se arată că prin teritoriile pecenegilor curgeau riurile *Baruh*, *Kubu*, *Trullos*, *Brutos* și *Seretos*¹⁸. Sub ultimele trei denumiri recunoaștem cu ușurință Turla (=Nistrul), Prutul și Siretul, în timp ce primele două majoritatea specialiștilor înclină să le identifice — fără să existe o deplină siguranță — cu Bugul de Sud și cu Niprul¹⁹. Într-un alt pasaj al operei găsim aprecierea că Patzinakia se întindea de pe malul dunărean opus Distrei, adică Silistrei, și pînă la Sarkal, cetatea chazară de pe Tanais (=Don)²⁰, reperată prin săpăturile arheologice metodice pe cursul inferior al fluviului²¹.

În legătură cu explicația etimologiei și localizarea Atelkuzu/Etelkuzu-lui există o literatură de specialitate extrem de vastă, a cărei prezentare, fie și în linii generale, ar presupune un excurs prea extins pentru cele ce ne-am propus în rîndurile de față. Ținem doar să menționăm că majoritatea opțiunilor exprimate în ultimul timp converg spre a-i atribui sensul de „Mesopotamia”, adică „între riuri”. O ipoteză originală privind clarificarea denumirilor consemnate de Constantin Porphyrogenetos, pusă în circulație mai demult, pornește de la premisa că în textul grecesc s-ar fi strecurat o eroare de transcriere, astfel că a rezultat *Ἀτελ καὶ Κουζού* în loc de *Ἀτελ καὶ Οὐζού*, desemnînd fluviile Don și Nipru, acesta din urmă denumit Ozu în izvoarele medievale tirzii²².

¹⁴ Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 364—367; R. J. H. Jenkins, *General Introduction*, în *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, II, *Commentary*, ed. R. J. H. Jenkins, Londra, 1962, p. 1 și urm.

¹⁵ *Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington, 1967, p. 170—173.

¹⁶ *Ibidem*, p. 176—177.

¹⁷ *Ibidem*, p. 172—173 și 176—177.

¹⁸ *Ibidem*, p. 174—175.

¹⁹ K. I. Grot, *Моравия и мадьяры съ половини IX до начала X века*, Sanktpeterburg, 1881, p. 248—260; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, p. 33; G. Schramm, *Nordpontische Ströme*, Göttingen, 1973, p. 19—20, 49—52, 93—102.

²⁰ *Constantinus Porphyrogenitus*, p. 182—183.

²¹ M. I. Artamonov, *Саркел-Белая Вежа*, în *МИА*, 62, Moscova—Leningrad, 1958, p. 7—84.

²² K. I. Grot, *op. cit.*, p. 257—258; C. Gihodaru, *Există știri despre români în operele unor scriitori afgani sau persani din secolele X—XI?* în *AȘUIași*, SN, Sec. III, a, *Istorie*, XV, 1969, 2, p. 167.

Recent s-a susținut punctul de vedere potrivit căruia Etelkuzu ar fi o deformare de la Etelköz, la care s-ar fi ajuns la fel ca în cazul toponimelor din Ungaria Rábaköz, Bódrogköz și Sárköz, derivate de la hidronimele Rába (Raab), Bodrog și, respectiv, Sárviz. Termenului *küzü/köz* i se atribuie o origine fino-ugrică, hidronimul Atel/Etel fiind însă turcic. Evocându-se remarcă din cronica lui Simon de Keza, prezentă și în izvoarele narrative din secolul al XIV-lea, după care Donul ar fi fost denumit Etel de unguri „din Scitia”, Péter Váczy ajunge la concluzia că în opera lui Constantin Porphyrogenetos prin Atelkuzu/Etelkuzu s-ar fi desemnat ținutul Donului²³. Ideea savantului maghiar este desigur interesantă și se cuvine a fi reținută ca verosimilă, chiar dacă, ca și altele ce s-au emis, rămâne sub spectrul incertitudinii.

În încercarea de localizare mai exactă a triburilor ungurilor din stepele ponto-caspice — în afară de mai sus-amintita *De administrando imperio* — s-a apelat la informațiile unor texte orientale cu profil geografic și etnografic. Dacă din lucrările arabilor Ibn Rusta (Ibn Rostch)²⁴ și al-Bakri²⁵, din prima jumătate a secolului al X-lea, și, respectiv, de la sfârșitul secolului al XI-lea, ca și din geografia persană anonimă din anul 982 nu rezultă *grosso modo* decât că ungurii (*al-Mağğariyya*, *al-Mağğhariyya*)²⁶ trăiau în stepele din răsăritul Europei, alte scrieri din același areal cultural oferă repere pretabile unor interpretări diverse. Astfel, în geografia persanului Abu Said al-Hayy ben al-Dahhak b. Mahmud, cunoscut sub numele de Gardizi, preluat de la localitatea de unde era originar, se specifică faptul că ungurii locuiau între două fluvii, transerise în mod diferit de editorii lucrării: Itil sau Etel/Atel (Atil) și Daba sau Duna²⁷. Geografia lui Gardizi, intitulată *Zayn al-akhbar*, adică „Podoaba istoriilor”, a fost redactată în jurul anului 1050, deci un secol mai târziu după *De administrando imperio*, păstrându-se în două copii mult ulterioare, depozitate în faimoasele biblioteci universitare britanice de la Cambridge și Oxford²⁸. Datele din această lucrare sînt pînă la un punct identice cu cele cunoscute de Ibn Rusta și al-Bakri, cuprinzînd însă și elemente ce lipsesc de la cei doi autori arabi și în geografia persană din 982. Pentru pasaje dedicate ungurilor (*Madjgharyan*) Gardizi a utilizat două izvoare diferite: un text anonim din secolul al IX-lea, compilat de al-Djayhani la începutul secolului al X-lea, și o sursă de asemenea anonimă din acest secol, aceeași care a servit drept inspirație pentru geografia din anul 982²⁹.

O altă lucrare care și-a recoltat informațiile despre unguri din tratatul de geografie al lui al-Djayhani este așa-numita *Taba'i al-hayawan* de Sharaf al-Zaman Tahir al-Marvazi, compusă în jurul anului 1120. Arabul al-Marvazi numea riurile ce mărgineau teritoriul ungurilor Runa și Atil³⁰. Prin intermediul unor texte greu de identificat cu precizie, informațiile evocate au fost preluate într-o formă mai mult sau mai puțin exactă și în istoriografia cronicărească otomană. Astfel, în opera sa *Behcet al-tawarich* („Bucuria istoriilor”), redactată în persoană, Şükrullah, contemporan cu Mehmed II Fâtih (1444—1446, 1451—1481), desemna cele două fluvii V-fa și Itil, în timp ce în *Huma-i djami' ul-tawarich* („Colecția augustă de istorii”), compatriotul său din secolul al XVI-lea, Mehmet Zaim (Katib), le numea V-ga și Itil. Un alt istoric turc, Hadji Khalfa, din secolul următor, numea cele două fluvii Itil și T-n³¹.

Din această enumerare rezultă cât de mari au fost deformările hidronimelor în discuție în diferite izvoare. Dacă în ceea ce privește unul dintre ele — Itil/Atil/Etel/Etel — se poate contura un anumit consens, celălalt era redat prin grafii foarte variate, ceea ce face extrem de anevoioasă stabilirea formei sale inițiale, cu atât mai mult cu cît sursele primordiale nu ne-au parvenit, iar cele mai vechi texte care îl înregistrează sînt păstrate în copii tirzii. Avînd de optat între Daba/Duna/Runa/V-fa/V-ga/T-n, cei mai mulți exegeți ai geografiilor orientale amintite au preferat să rețină ca autentică forma Duna, singura ce prezintă o vizibilă asemănare cu un curs de apă din arealul ponto-caspic și

²³ P. Váczy, *Etelköz — die frühere Heimat der Ungarn*, în *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, 14, 1985, p. 169—175.

²⁴ Ibn Dasta, *Haecenia o zaxarax, byrmacax, boz-sarax, madjgharyax, slavianax u ryccax*, ed. D. A. Hvolson, S.-Peterburg, 1869, p. 25—27; *Aus dem Buche der Schätze des Abu-Alt-Ahmed Ben-Omar Ibn-Dasta*, în R. Roesler, *Römische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871, p. 262—263. Dintr-o eroare de lectură a manuscrisului arab, datorată lui D. A. Hvolson, numele lui Ibn Rusta a fost citit Ibn Dasta.

²⁵ *Extrait d'Abou-Obeid Al-Bécri, in Fragments de géographes et d'historiens Arabes et Persans inédits relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale*, ed. Ed. Defrémery, in *Journal Asiatique*, ser. a 4-a, XIII, 1849, 6, p. 473—475.

²⁶ *Itudud al-'Alam*, „The Region of the World”, A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D., ed. V. Minorsky, Londra, 1937, p. 101.

²⁷ A. Decei, „Asupra unui pasaj din geograful persan Gardizi (a. 1050)”, în *Frașilor Alexandru și Ion I. Lăpușanu la împlinirea vîrstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 881—883; V. Minorsky, *Commentary, in Itudud al-'Alam*, p. 320—321; B. N. Zachoder, *Каспийский соод сведения о Восточной Европе*, II, *Булгари, маджари, народы Севера, печенегы, русы, славяне*, Москва, 1967, p. 52—53; P. Martinez, *Gardizi's two chapters on the Turks*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II, 1982, p. 160.

²⁸ A. Decei, *op. cit.*, p. 877 și urm.

²⁹ T. Lewicki, *Madjar, Madjaristan*, în *The Encyclopedia of Islam*, NE, V, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, fasc. 81—82, Leiden, 1980, p. 1011.

³⁰ Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi, *China, the Turks and India*, ed. V. Minorsky, Londra, 1942, p. 35.

³¹ J. de Hammer, *Sur les origines russes. Extraits des manuscrits orientaux*, St. Petersburg, 1827, p. 47, 65 și 71. A. Decei, *op. cit.*, p. 885—886; B. N. Zachoder, *op. cit.*, p. 52.

anume cu Dunărea³². Această ipoteză nu este exclusă, dar ea este departe de a fi cit de cit sigură și are șanse minime de a fi verificată. În schimb, identificarea Itil-ului nu implică nici o dificultate, prin acest hidronim izvoarele islamice medievale desemnând Volga. Numai din cronicile latino-maghiare din secolele XIII—XV rezultă similitudinea Etul-ului cu Donul (*Fluvius siquidem Don in Scicia oritur, qui ab Hungaris Etul nominatur, sed ut montes Rifeos transit diffluendo, Don est appellatus*)³³, dar această juxtapunere terminologică nu era valabilă decât cel mult pentru unguri. Celelalte triburi — de neam turcic — ce populau răsăritul Europei în a doua parte a mileniului I și în prima jumătate a celui următor aplicau în mod consecvent Volgăi numele de Itil, ceea ce se reflectă în numeroase scrieri orientale, astfel încît nu avem motive să credem că autorii arabi, persani și otomani care s-au referit la localizarea ungarilor ar fi avut în vedere o altă identificare. Cum una din limitele teritoriului ocupat la un moment dat de către unguri în stepele ponto-caspice era marcată de Volga, ne este greu să admitem că celălalt hotar îl forma Dunărea, teritoriul dintre ele fiind mult prea vast pentru a fi controlat de uniunea tribală a ungarilor. Aceste motive ne obligă să privim cu circumspecție propunerile de a întrevădea în hidronimele Duba/Duna/Runa din lucrările lui Gardizi și al-Marvazi deformări ale numelui Dunării.

Dacă echivocul ce planează în ceea ce privește delimitarea spațială a teritoriului ocupat de unguri nu se poate imputa cu toată certitudinea numai înregistrării defectuoase a hidronimelor de către autorii orientali sau numai neglijențelor de transcriere a textelor de copişti, în schimb neajunsul lipsei reperelor cronologice provine cu siguranță din obișnuita lor ignorare de către vechii geografi. Dificultățile de fixare în timp a aspectelor etno-demografice înfățișate decurg din neputința de a data cu maximă exactitate izvorul primar de unde s-au inspirat autorii arabi și persani menționați. În orice caz, în epoca în care ungurii mai sălășluiau în apropiere de Volga ei nu pătrunseseră încă în Atelkuzu.

În primele decenii ale secolului al IX-lea triburile ungarilor migraseră deja în nordul Mării Negre. Unii specialiști consideră că ridicarea cetății chazare de pe Don, cu asistența tehnică a arhitecților bizantini trimiși de împăratul Theofil (829—842)³⁴, era o măsură de a întări pozițiile chaganatului spre hotarele sale vestice, periclitate de vecinătatea cu hoardele ungarilor³⁵. Cercetările arheologice din anii postbelici au identificat și alte așezări fortificate în aceeași zonă, nementionate în izvoarele literare, care au avut desigur aceeași menire ca și Sarkelul³⁶.

În timpul domniei hanului bulgar Omurtag (814—831) a fost organizată o expediție care străbatea ținuturile nord-pontice dintre Dunăre și Nipru. Din inscripția grecească săpată pe o coloană de piatră cu semnificație comemorativă, ridicată din ordinul hanului, rezultă că la Nipru și-ar fi pierdut viața kopanul Okorses, probabil șeful sau unul din șefii corpului expediționar bulgar. Presupunerea că adversarii lui Okorses ar fi fost ungurii ni se pare plauzibilă³⁷. Ei puneau desigur în pericol teritoriile nord-dunărene asupra cărora Omurtag tindea să-și impună supremația militară. Potrivit unui alt punct de vedere, în coliziunea de pe Nipru ar fi fost anagajați bulgarii și chazarii³⁸.

Dacă în legătură cu acest conflict lipsește siguranța deplină că au fost implicate și triburile ungare, în schimb, la numai cîțiva ani după ce Omurtag închidea ochii pentru vecie, deținem o primă mențiune absolut certă asupra prezenței unei oștiri ungare în apropierea Dunării de Jos. Cetele ungarilor nu veniseră din proprie inițiativă, ci solicitate de bulgari, care, după eșecul de a-și opri pe adrianopolitani deportați în vremea hanului Krum la nordul Dunării să se repatrieze, s-au adresat pentru ajutor la nomazii din arealul nord-pontic. Intervenția ungarilor pentru a zădărnici îmbarcarea surghiuniților în navele bizantine — datată de izvoare în anul 837 — nu s-a soldat cu rezultate mai fericite, grecii reușind să-i respingă pe călăreții de stepă³⁹. După moartea lui Omurtag situația politică de pe malul stîng al Dunării Inferioare se schimbaseră considerabil. Bulgarii nu mai dețineau trupe permanente la nordul marelui fluviu, nemaiputînd controla eficient teritoriile respective, ceea ce și explică reîn-

³² A. Decei, *op. cit.*, p. 882—891; K. Czeglédy, *A XI. századi magyar történelem főbb kérdései*, în *Magyar nyelv*, XLI, 1945, 1—5, p. 36—37; T. Lewicki, „Магьяры” у средневековых арабских и персидских географов, în *Восточная Европа в древности и средневековье*, Moscova, 1978, p. 56—58.

³³ Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*, ed. Al. Domanovszky, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, Budapesta (în continuare se va abrevia SRH), I, 1937, p. 146. Cf. și *Chronicon Posoniense*, ed. Al. Domanovszky, în SRH, II, 1938, p. 15, 16, 24; *Chronicon Pictum Vindobonense*, ed. G. Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, XI), București, 1937, p. 5 și 118. Identificarea Etul-ului cu Donul apare și într-o traducere germană a unei cronici latino-maghiare. Cf. *Chronicon Henrici de Mügeln Garmantice conscriptum*, ed. E. Trávník, în SRH, II, p. 109, 120.

³⁴ Constantinus Porphyrogenitus, p. 182—185.

³⁵ J. Marquart, *op. cit.*, p. 1—5, 25—28, 474—477; M. I. Artamonov, *Номоны хазары*, Leningrad, 1962, p. 343; I. Erdélyi, *Les relations hungaro-khazares*, în *Studia et acta orientalia*, IV, 1962, p. 43—44; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century*, Haga-Wiesbaden, 1967, p. 73—74; P. B. Golden, *Khazar Studies*, I, Budapesta, 1980, p. 67—69, 76—77.

³⁶ A. Bartha, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapesta, 1975, p. 61—62.

³⁷ V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, p. 281—285.

³⁸ I. A. Bežilov, *One of Omurtag's Memorial Inscriptions*, în *Bulgarian Historical Review*, I, 1973, 1, p. 72—76.

³⁹ Georgii Monachl. *Vitae imperatorum recentiorum*, în Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ed. Im. Bekker, Bonn, 1838, p. 817—819; Leonis Grammatici *Chronographia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1842, p. 268—269.

toarcerea relativ facilă în patrie a adrianopolitanilor colonizați de Krum. În acel moment triburile ungurilor își aveau sălașele încă departe de gurile Dunării, avansarea spre vest producându-se treptat.

Ungurii vor mai fi semnalati în preajma marelui fluviu de-abia spre sfârșitul secolului al IX-lea. Într-o scriere hagiografică dedicată sfântului Melodiu, evocându-se înțoarcerea apostolului slavilor moravieni în Bizanț în anul 882, se menționează că acesta ar fi întâlnit în ținuturile dunărene un rege ungar⁴⁰. Cîțiva ani mai târziu, în 895—896, îi reîntîlnim pe unguri la Dunărea de Jos, cînd se angajează într-un război acerb împotriva bulgarilor, luptînd de partea Bizanțului, eveniment asupra căruia vom reveni în paginile ulterioare.

Datele evocate mai sus fac dovada pătrunderii ocazionale a războinicilor unguri pînă spre zona gurilor Dunării, după ce traversaseră, desigur, stepa Bugeacului. Pe baza lor, în numeroase lucrări de medievistică, aparținînd cu prioritate istoriografiei maghiare, apare evidențiată ideea stabilirii triburilor de unguri în regiunile de la nordul Dunării Inferioare în ultimele decenii ale secolului al IX-lea, în perioada corespunzătoare instalării lor în așa-numitul Atelkuzu.

Opiniile exprimate în legătură cu localizarea Lebediei și a Atelkuzu-lui sînt departe de a converge spre identitate. O largă generalizare a căpătat părerea potrivit căreia Lebedia s-ar plasa între Don și Nipru, iar Atelkuzu între Nipru și Siret. Pentru mai mulți specialiști cele două regiuni ar fi fost delimitate de Don, în timp ce alții întrevăd o identitate teritorială între ele. Transferul din Lebedia în Atelkuzu este de regulă situat în primele decenii ale secolului al IX-lea⁴¹.

* * *

În tendința de a puncta cu date concrete prezența ungurilor în ținuturile de la nordul gurilor Dunării, autorii unei recente sinteze, ce abordează istoria Transilvaniei, tipărită la Budapesta sub coordonarea lui Béla Kőpeczi, le-au atribuit cu mai multă sau mai puțină fermitate o serie de morminte din Moldova și Muntenia. Astfel, au fost puse — cu probabilitate — pe seama ungurilor o parte din mormintele din necropola de la Brănești și din faza timpurie a necropolei de la Hansca-„Căprăria“, precum și mormintele izolate, cu sau fără resturi de cal, de la Fridensfeld (=Mirnopol), Grozești, Holboca, Moscu, Movilița, Proboța și Șabalat (=Sadovoe), în timp ce mormîntul de la Frumușica este considerat cu siguranță drept unguresc⁴².

Ocupîndu-ne anterior de vestigiile amintite — pentru unele dintre ele deținînd chiar prioritate de publicare, — am sugerat alte încadrări cronologice și atribuirii etnice decît cele evocate⁴³. În anumite situații opțiunile noastre au fost circumscrise sferelor concluzive dubitative, corespunzătoare stadiului actual al cercetărilor. Incertitudinile au apărut și pentru că, în cazul cîtorva morminte, nu am dispus de consemnarea tuturor detaliilor privind ritualul funerar și nici nu s-a păstrat întregul inventar. În principiu, deci, prin progresele inerente ale investigațiilor arheologice, sînt de așteptat precizări de încadrare pentru o parte a complexelor funerare menționate. În condițiile în care, însă, în talerul judecății nu se așează elemente suplimentare celor avute anterior în vedere, șansele de validare ale încercărilor de impunere a unor interpretări noi ni se par minime, chiar și atunci cînd migala argumentelor este compensată și copleșită de fluxul imaginației.

Complexele funerare amintite prezintă în general trăsături care, precum vom vedea, se departajează destul de evident de acelea ale mormintelor ungurilor din Cimpia Pannonică.

La Brănești (raionul Orhei, R.S.S. Moldovenească) a fost cercetată o necropolă plană compusă din 98 morminte, dintre care 95 erau de înhumare, iar restul de trei de incinerare în urne. Cu două excepții, în toate mormintele de înhumare decedații au fost întinși pe spate, cu orientarea vest-est, de regulă cu brațele întinse din cot și palmele depuse pe piept sau pe abdomen și mai rar cu ambele mîini așezate paralele cu corpul. Ca inventar ele conțineau piese cu caracter vestimentar (cataramă, nasturi), arme (vîrfuri de săgeată, pumnale), obiecte de podoabă (cercei, brățări, inele, bumbi, pandantive, șiraguri de mărgelă) și de uz casnic (cuțite, cîrlige, amnare, fusaiole, vase de lut) etc. În nici un mormînt nu s-au semnalat resturi de cal sau piese de harnășament. Marea majoritate a înmormîntărilor s-au făcut conform ritualului creștin⁴⁴. Prin sondajul efectuat în așezarea denumită Brănești XIII, corespunzătoare necropolei, situată pe malurile pîrului Ivancea, afluent al Răutului, s-a cercetat numai un singur bordei și cîteva gropi, avînd ca inventar ceramică și diferite obiecte (cuțite, fusaiole

⁴⁰ P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slaven und die Alt-magyarren*, in *Študijné zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 197 și 214, nota 21; G. Györffy, *Sur la question de l'établissement des Petchénégues en Europe*, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 1972, p. 287—288.

⁴¹ Pentru prezentarea principalelor opinii și pentru indicații bibliografice, cf. A. Bartha, *op. cit.*, p. 79—81.

⁴² *Erdély története*, red. resp. B. Kőpeczi, I, red. L. Makkai, A. Mócsi, autori G. Barta, I. Bona, L. Makkai, A. Mócsi, E. Toth, G. Vékony, Z. Szász, Budapesta, 1986, Cap. II, 7. Ideea că mormîntul de la Frumușica ar fi unguresc a fost anterior suș-

ținută de I. Fodor (*Zur Problematik der Ankunft der Ungarn im Karpatenbecken und ihrer Fortlaufenden Besiedlung, in Interaktionen des mitteleuropäischen Slaven und andere Ethnika im 6.—10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.—7. Oktober, 1983*, Nitra, 1984, p. 100—102), care îl redatează pe baza analogiilor în secolul al X-lea sau la începutul secolului al XI-lea, deci într-o perioadă cînd ungurii migraseră spre pusta Pannonică.

⁴³ V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 107—125.

⁴⁴ G. B. Fedorov, G. F. Gebotarenko, M. S. Velikanova, *Бранецкой могилы: X—XI вв.*, Chișinău, 1984.

mpungătoare de os, o seceră etc.), care reflectă apartenența la o comunitate sedentară⁴⁵. Atât așezarea, cât și necropola se datează în secolele X—XI.

Din necropola plană de la Hansca-„Căprăria“ (raionul Kulușov, R.S.S. Moldovenească) au fost dezvelite 75 morminte, caracterizate prin utilizarea unor ritualuri variate. În 60 din ele, deci în cele mai multe, înhumaii erau întinși pe spate și orientați vest-est, având brațele dispuse paralel cu corpul sau îndoite din cot și așezate cu palmele pe piept sau pe bazin. În opt morminte decedații au fost depuși în poziție chirchită, cu orientări diverse, în gropi dreptunghiulare sau ovale, în formă de clopot. O ultimă categorie de morminte este reprezentată de șapte cenotafe. Inventarul mormintelor cu înhumaii întinși pe spate era compus din aplice, cercei, cataramă, amnar, cuțite, bumbi, verigi și vase. La mai multe cutii craniene s-au observat urme de semitrepănăție decorativă. În ceea ce privește mormintele cu schelete așezate în poziție chirchită, consemnăm că unul dintre ele cuprindea ca inventar doi cercei de bronz în formă de verigă, iar altul trei vase. În trei morminte craniile inhumaiilor aveau semitrepănății simbolice. Într-un cenotaf era depus un schelet de vițel cu oase de cornute mari, resturi osoase de bovine și ovine găsiindu-se în alte două morminte. Nici în cenotafe și nici în mormintele cu înhumaii dispuși pe spate sau chirchiti nu s-au descoperit oase de cal. Analogiile inventarului funerar permit datarea necropolei de la Hansca-„Căprărie“ în secolele X—XII⁴⁶. La Hansca a mai fost investigat un cimitir la punctul „Limbari“, cu morminte databile în secolele XI—XIII⁴⁷. Diversitatea ritualurilor funerare surprinsă în necropola de la „Căprăria“, ca, de altfel, și în aceea învecinată de la „Limbari“, sugerează eterogenitatea confesională și etnică a celor înhumaii, ca urmare a infiltrării unor grupuri alogene în masa autohtonă.

Ambele necropole de la Hansca se pot raporta așezării situate pe terasele piriului Canichisul Mare, afluent al Botnei, în care s-au efectuat săpături de anvergură. Acestea au scos la iveală o întinsă așezare rurală, cu numeroase locuințe cu inventar variat, ce relevă o comunitate umană cu preocupări agricole, păstorești și meșteșugărești, deci cu o economie complexă⁴⁸.

Elementele comune ale mormintelor de la Brănești și Hansca — „Căprăria“ cu acelea din pusta ungară sînt puține și nesemnificative. Ar intra în discuție utilizarea necropolelor plane, orientarea vest-est și dispunerea membrilor inferioare paralele cu corpul, semitrepănărea simbolică a unor cranii, ca și câteva obiecte de inventar. Trebuie însă precizat că mormintele plane și dispunerea pe direcția vest-est erau comune atât tuturor comunităților creștine, cât și celor mai multor populații din răsăritul Europei. Semitrepănăția cu rol simbolic n-a fost nici ea caracteristică exclusiv ungarilor. De asemenea, tipologia unor piese vestimentare și obiecte de podobă ce apar în mormintele din estul Moldovei și din Ungaria nu este specifică numai acestor regiuni, ci pentru un spațiu imens din estul și centrul Europei, ținînd de moda vremii, astfel că numai pe baza lor este imposibil de realizat departajări etnice. Avînd în vedere toate elementele de ritual și inventar, ca și descoperirile din așezările corespunzătoare necropolelor de la Brănești și Hansca acestea se pot pune pe seama populației vechi românești, alături de care au viețuit și alte comunități etnice, antrenate în procesul asimilării în masa autohtonă.

De un cu totul alt caracter sînt descoperirile de morminte izolate de călăreți din zona meridională și centrală a Moldovei și Munteniei, atribuite ungarilor în *Erdélyi lorténele*. Pentru a vedea în ce măsură un asemenea punct de vedere este cit de cit justificat vom recurge și în acest caz la prezentarea complexelor arheologice în discuție.

Într-un mormînt tumular de la Fridensfeld (=Mirnopol, raionul Sărata, reg. Odessa, R.S.S. Ucraineană), înhumatul, orientat vest-est, era flancat de un cal. Inventarul său cuprindea o zăbală lucrată dintr-o singură tijă, două scări de șa, un amnar, un cuțit, minimum trei vîrfuri de săgeată, plăcuțe de os ce ornamentau tolba de săgeți, o cataramă de bronz și două inele de aur. Nu sîntem pe deplin edificați dacă două discuri de os, o brățară din bronz și o țesătură aurită făceau sau nu parte din același mormînt de la Fridensfeld sau eventual din altul⁴⁹.

În ceea ce privește mormîntul descoperit la Frumușica (raionul Florești, R.S.S. Moldovenească), acesta avea o groapă ovală în care era depus un înhumat întins pe spate, cu capul spre VNV, cu mîna dreaptă întinsă pe lingă corp, iar cea stîngă îndoită din cot și cu palma sprijinită pe piept. Lingă membrele superioare, oasele pieptului și ale bazinului erau depuse ritual mai multe obiecte: două perechi de plăsele din os pentru rigidizarea arcului, un amnar din fier cu cremene, un cuțit, un vîrf fragmentar din os și opt vîrfuri din fier (șase foliforme, una bifurcată și una cu vîrf convex), o plăcuță lată și două subțiri din os, ornamentate cu cercuri concentrice incizate⁵⁰.

⁴⁵ I. G. Hîncu, *Поселения XI—XIV веков в Оресских кодах Молдавии*, Chișinău, 1969, p. 52—55 și fig. 60—61; G. B. Fedorov, G. F. Cebotarenko, *op. cit.*, p. 67—69.

⁴⁶ I. G. Hîncu, *Кăпрăрия — памятник культуры X—XIII вв.*, Chișinău, 1973.

⁴⁷ Idem, *Лимбарь — средневековый могильник XII—XIV веков в Молдавии*, Chișinău, 1970.

⁴⁸ G. F. Cebotarenko, *Население центральной части Днестровско-Прутского междуречья в X—XII вв.*, Chișinău, 1982, p. 7—18; G. I. Postică, *Археологические*

исследования на средневековом поселении Ханска, în *Археологические исследования в Молдавии в 1981 г.*, Chișinău, 1985, p. 156—168; G. F. Cebotarenko, N. P. Telnov, *Поселение X—XII вв. у с. Гаски*, în *ibidem*, p. 169—187.

⁴⁹ V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 138 și fig. 28—29; idem, *Realități etnice...*, p. 112.

⁵⁰ V. I. Grosu, *Погребение у с. Фрумушика*, în *Археологические исследования в Молдавии (1974—1976 гг.)*, Chișinău, 1981, p. 159—164.

În mormîntul descoperit întimplător la Grozești (jud. Iași), alături de scheletul uman se afla un schelet întreg sau parțial de cal. Din inventar s-a reușit să se recupereze o zăbală cu psalii, un cuțit, o scară de sa și șapte virfuri de săgeată, dintre care șase foliforme și una în trei muchii⁵¹.

La Holboca (com. suburbană a municipiului Iași, jud. Iași) au fost depistate două morminte medievale amplasate într-o movilă preistorică. Înhumatii, întinși pe spate, cu brațele în lungul corpului, aveau aceeași orientare: capul spre est și picioarele spre vest. În timp ce unul din morminte (19) era lipsit de inventar, celălalt (26) conținea patru virfuri de săgeată, plăsele de os pentru rigidizarea arcului, un pumnal de fier cu plăsele de os, o plăcuță dreptunghiulară ornată și un cercel din metal alb⁵².

În ceea ce privește mormîntul de la Moscu (oraș Tîrgu Bujor, jud. Galați), în acesta alături de călăreț era depus și un cal. Modul de dispunere a scheletelor nu a fost înregistrat. Din inventar făceau parte un coif din fier placat cu argint aurit, prevăzut cu apărătoare de nas, o zăbală formată din două verigi și inele, un fragment de zale, un virf de sabie și o bară rotunjită de bronz, dintre acestea recuperându-se numai primele două piese⁵³.

Privitor la mormîntul de la Movilița (jud. Ialomița), deranjat de lucrări de construcții moderne, deținem informația că înhumatul era orientat vest-est, avînd în stînga un craniu și alte oase de cal, depuse cu aceeași dispoziție pe un prag lat de 0,50 m, aflat cu 0,22 m mai sus decît fundul gropii, unde era întins scheletul uman. Nu s-a precizat dacă scheletul de cal era întreg sau dacă conținea doar craniul și oasele de la picioare. În afară de două scări de sa, nerecuperate, în mormînt se mai găseau șapte virfuri de săgeată (cinci foliforme, cu secțiunea elipsoidală, și două cu secțiunea romboidală), o cataramă de fier, două piese de os, provenind probabil de la tolba de săgeți, și un astragal⁵⁴.

La Probota (jud. Iași), pe valea Jijiei, s-a descoperit un mormînt de bărbat avînd scheletul cu orientarea VNV—ESE, întins pe spate, cu brațele dispuse paralel cu corpul. Deasupra piciorului drept era depus un craniu, cîteva vertebre și falange de cal. Inventarul său se compunea din doi cercei din argint, un amnar, trei bucăți de cremene, cinci virfuri de săgeată, un cuțit, o verigă, un cerc de fier provenind de la o căldărușă din lemn și cîteva mici piese, a căror destinație exactă nu s-a putut preciza. Craniul înhumatului prezenta caractere mongoloide. Decapările moderne nu permit precizarea dacă mormîntul era plan sau tumular⁵⁵.

Dintr-un mormînt găsit întimplător la Șabalat (=Sadovoe, raionul Belgorod Dnestrovski, reg. Odessa, R.S.S. Ucraineană) provin două scări de sa, o zăbală compusă din două verigi de fier și un colț de mistreț. Detalii privind ritualul funerar nu s-au păstrat, dar prezența pieselor de harnașament sugerează posibilitatea ca în mormînt să se fi aflat și resturile unui schelet de cal⁵⁶.

După cum se remarcă, mormintele descrise sînt destul de diverse din punct de vedere al ritualului și al inventarului funerar, întîlnindu-se morminte plane sau tumulare, orientate vest-est sau est-vest, cu inventar mai mult sau mai puțin bogat. Cu excepția mormintelor de la Frumușica și Holboca toate celelalte — în număr de șase — conțineau și resturi de la schelete de cai. Pentru a vedea în ce măsură mormintele izolate citate mai sus — în majoritate cu resturi de cal — se pot atribui ungușilor, vom apela la concluziile inserate în unul din studiile cele mai riguroase întreprinse asupra mormintelor de călăreți din Ungaria, Serbia, Slovacia și Transilvania datînd din secolele X—XI.

În respectivul studiu, semnat de Csanád Bálint, sînt separate cinci grupe principale de morminte. În cea dintîi nu s-au descoperit oase de cal, ci numai piese de harnașament (scări de sa, zăbale, aplica etc.), plasate de obicei spre baza picioarelor înhumatului și foarte rar lingă cap (fig. 1/1). Cea de-a doua grupă cuprinde oasele și pielea de cal grămădite la baza membrelor inferioare ale înhumatului, în partea sa stîngă sau — extrem de rar — în dreapta. Uneori craniul calului — îndreptat cu botul spre cel uman — era pus deasupra oaselor de la picioare, avînd alături și piesele de harnașament. Acestea din urmă apar cîteodată nu lingă oasele de cal, ci în zona corpului uman (fig. 1/2, 3). Grupa a treia se caracterizează prin morminte cu oase de cal înșirate în dispoziție anatomică firească, paralel cu scheletul uman, pielea calului fiind umplută cu paie, și eventual cu părți din organele sale vitale (fig. 1/4). În următoarea grupă de morminte craniul calului era așezat la nivelul oaselor bazinului și femurului, iar oasele de la picioare paralel cu tibia și peroneul scheletului uman (fig. 1/5). În cea de-a cincea grupă se includ mormintele cu oase de cal răsfrînte în zona membrelor inferioare ale înhumatului, craniul calului fiind paralel cu acestea. Mai mult ca sigur că oasele animalului nu erau depuse singure, ci cu pielea sa, oare acoperea și extremitățile picioarelor omului (fig. 1/6). Obiectele de inventar cele mai întîlnite în mormintele tuturor grupelor

⁵¹ V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 113.

⁵² (I. Nestor și colaboratori) *Șantierul Valea Jijiei*, în *SCIV*, III, 1952, p. 96, 108—111.

⁵³ M. Petrescu-Dîmbovița, *Căldările de cercetare arheologică în județul Covurlui*, în *Orizonturi*, III, Galați, 1940, p. 10—11; V. Spinei, *Antichitățile nomazilor turanici din Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea*, în *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 394.

⁵⁴ Gh. Diaconu și P. Diaconu, *Un mormînt de călăreț nomad din secolele XI—XII descoperit la Movilița (r. Urziceni, reg. București)*, în *SCIV*, 18, 1967, I, p. 135—140.

⁵⁵ Em. Zaharia și N. Zaharia, *Sondajul de salvare din necropola de la Probota*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 603—605; V. Spinei, *Antichitățile...*, p. 400.

⁵⁶ V. Spinei, *Moldova...*, p. 138 și fig. 31/3—4, 7; idem, *Realități etnice...*, p. 117.

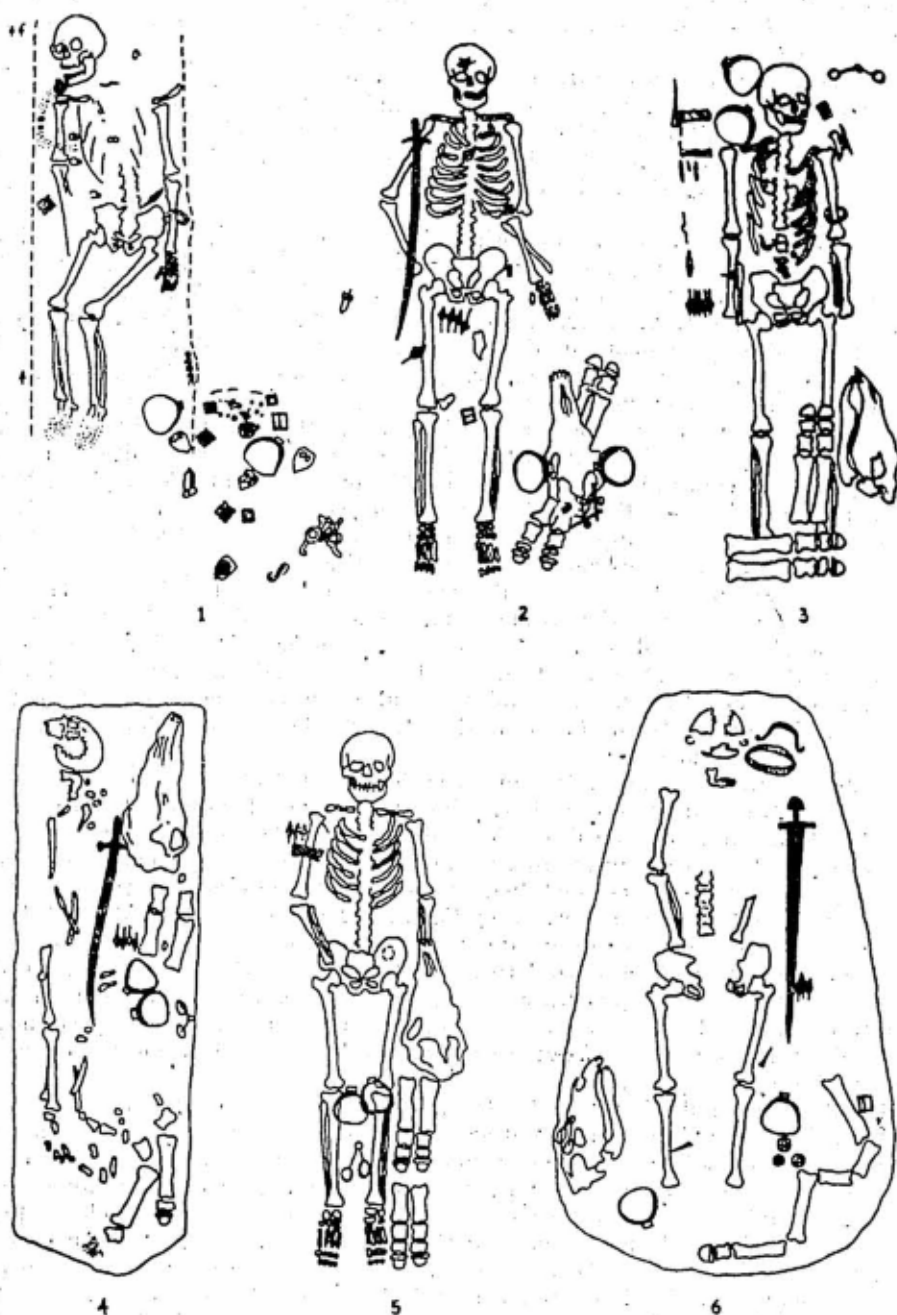

Fig. 1. Principalele tipuri de morminte de călăreți din secolele X-XI descoperite în Clupia Pannonică și ținuturile învecinate (apud Cs. Bálint, 1969, p. 109).

sint piesele de harnașament (scări de sa, zăbale, spițe distribuitoare de curele), armele (vîrfuri de săgeată, arcuiri, săbii) și diverse accesorii vestimentare (catarama, aplice) etc.⁵⁷

Pentru această împărțire tipologică a mormintelor de călăreți întreprinsă în urmă cu două decenii s-au avut la dispoziție circa 500—600 complexe funerare din totalul de aproximativ 4 000 morminte păgine databile în secolele IX—XI. În prima grupă au fost încadrate 101 morminte, în cea de-a doua 136, iar în următoarele trei 32, 19 și respectiv 8 (4 sigure) morminte. Complexele funerare la care amănuntele de ritual nu au fost înregistrate corespunzător sau nu au intrat în circuitul științific nu au putut fi — evident — utilizate pentru clasificare.

Bazindu-se și pe concluziile specialiștilor care l-au precedat în preocupări, Cs. Bálint consideră că numai primele două grupe de morminte, care reprezintă majoritatea, se pot atribui ungarilor, în timp ce celelalte trei ar aparține comunităților etnice minoritare de origine turcică — în primul rând cabarilor —, diferite de unguri, dar care li s-au alăturat înainte ori după ce s-au stabilit în pustă. Mormintele clasate în primele două grupe reprezintă circa 80% din complexele funerare supuse investigațiilor, ceea ce constituie un procent firesc.⁵⁸

Comparînd trăsăturile mormintelor din prima și a doua grupă cu acelea ale mormintelor din Moldova și Muntenia presupuse drept ungurești în *Erdély története*, constatăm diferențieri destul de pregnante între ele, ceea ce pune în cumpănă respectiva atribuire etnică. Se observă mai întîi că o parte din mormintele din provinciile românești de la est și sud de versanții Carpaților (Fridensfeld, Holboca) au fost de puse în mantalele movilelor, spre deosebire de acelea specifice ungarilor din Cîmpia Dunării Mijlocii, care sint plane. Orientarea acestora din urmă era de regulă vest-est și nu invers, adică est-vest, ca în cazul mormintelor de la Holboca. Dispunerea înhumatului cu capul spre est se întîlnește la nomazi din răsăritul stepelor ponto-caspice îndeosebi în vremea dominației cumane. Înhumatii unguri din Pannonia și din arealul învecinat aveau brațele întinse de-a lungul trupului, în timp ce la scheletul de la Frumușica numai o mînă era așezată paralel cu corpul, iar cealaltă era îndoită din cot, cu palmele pe piept. Mormîntul de călăreț de la Moscu trebuie și el exclus din rîndul prezumțivelor complexe funerare ungurești pentru simplul fapt că se datează cam cu trei secole după ce Arpad și cetele sale se mutaseră în Cîmpia Pannonică. Coîfurile de factura celui de la Moscu — realizate în ateliere rusești după prototipuri scandinave, care la rîndul lor s-au inspirat după exemplare antice — s-au aflat în circulație în secolele XII — XIII. Inventarul celorlalte morminte din regiunile extracarpătice (Fridensfeld, Frumușica, Holboca, Movilița, Proboța, Șabalat), puse pe seama ungarilor, le datează, de asemenea, la o dată — secolele XI — XII — cînd aceștia nu se mai găseau demult la nordul Dunării Inferioare. În singurul mormînt mai timpuriu — secolul al X-lea —, cel de la Grozești, craniul calului era depus în apropierea celui uman, ceea ce ar pleda pentru inserarea complexului în grupa a treia sau a patra de înmormîntări stabilită de Csanád Bálint, care nu este atribuită ungarilor, ci unor nomazi turanici.

Obiectele de inventar din mormintele în discuție din spațiul extracarpatic sud-estic prezintă nenumărate analogii printre vestigiile pecenegilor, uzilor și cumanilor de la nordul Mării Negre. În schimb, cu excepția vîrfurilor de săgeată, asemănările cu piesele din mormintele ungurești certe sint nesențificative. În nici unul din mormintele evocate nu au apărut obiecte de factură tipic veche ungară, inconfundabile ca formă și decor, cum sint aplicile, plăcile de tolbă, ornamentele de frîu și de centură, brățările, pandantivele etc. Ambiguitatea atribuirilor etnice întreprinsă în *Erdély története* este sporită de faptul că, în sumarele analizate efectuate, s-a apelat cu prioritate la complexe arheologice descoperite întîmplător ori despre care s-au consemnat informații incomplete privind ritualul: Fridensfeld, Moscu, Grozești, Movilița, Șabalat. Ușurința cu care se dau verdictele de încadrare cronologică și etnică a acestor antichități ale nomazilor de stepă, ignorîndu-se concluziile la care au ajuns nu numai arheologii români, dar și cei maghiari, reflectă grave vicii de metodă și impun maximă circumspecție și față de interpretările încercate asupra complexelor arheologice din spațiul intracarpatic.

De regulă autorii volumului *Erdély története* așează un tranșant hipercriticism ori de cîte ori evocă opiniile specialiștilor români, mai cu seamă cînd acestea privesc atribuirile etnice ale unor vestigii arheologice. O breșă în această atitudine se produce atunci cînd se fac referiri la pretinsa origine maghiară a cataramii liriforme de bronz descoperită într-un bordei (37) de la Tirgșor (jud. Prahova), adoptîndu-se cu seninătate o ipoteză formulată cu mai mulți ani în urmă⁵⁹. Nu s-a ținut seama că locuința în care a fost descoperită catarama aparținea orizontului cultural Dridu și că piese similare provin nu numai din mormintele maghiare din secolul al X-lea din Ungaria și Slovacia — unde, este adevărat, se grupează cele mai multe dintre ele —, ci și din mormintele slavilor din estul Slovaciei, anterioare venirii ungarilor, și în cîteva așezări din Dobrogea și Bulgaria⁶⁰. Cartarea cataramelor în formă de liră de tipul prezent la Tirgșor indică utilizarea lor atît de unguri, cît și de slavi, bulgari și români, care este cu totul improbabil că ar fi putut

⁵⁷ Cs. Bálint, *A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése*, în *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged, I, 1969, p. 108—110; idem, *Погребения с конями у венгров в IX—X вв.*, în *Проблемы археологии...*, p. 177—181.

⁵⁸ Idem, *A honfoglalás kori...*, p. 111.

⁵⁹ R. Harhoiu, *O cataramă în formă de liră descoperită la Tirgșor*, în *SCIV*, 23, 1972, 3, p. 417—425.

⁶⁰ Ibidem; R. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968—1977)*, II, *Piese de metal*, în *SCIVA*, 37, 1986, 3, p. 241—242.

adopta — precum s-a presupus — un asemenea accesoriu vestimentar cu prilejul invaziilor ungarilor spre sud-est.

Reanalizarea detaliată a vestigiilor arheologice de factură nomadă din regiunile românești ex'ra-carpatiche exclude — așa cum a reieșit din rîndurile de mai sus — atribuirea lor ungarilor. Trebuie însă să precizăm că nu eliminăm aprioric posibilitatea descoperirii în viitor a unor complexe funerare izolate care să se poată pune pe seama ungarilor ajunși în raidurile lor războinice pînă pe malurile Dunării.

În ceea ce privește însă fixarea limitelor occidentale ale teritoriilor ocupate efectiv de uniunea tribală a ungarilor pînă spre gurile Dunării, deci inclusiv în sudul Moldovei, se impune să specificăm, că o astfel de supoziție, întemeiată pe indicațiile mai multor categorii de izvoare scrise, se află în vădit dezacord cu rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii. Avem în vedere faptul că nu există indicii ca rețeaua densă de așezări ale localnicilor, atribuite culturii Dridu, din zona de cîmpie a Moldovei Meridionale să fi avut de suferit cu ceva în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Dimpotrivă, în secolul al IX-lea se constată o înmulțire substanțială a așezărilor din zona de cîmpie comparativ cu perioada anterioară, ceea ce reflectă un real spor demografic⁶¹. În situația în care triburile ungarilor ar fi ocupat efectiv fișa de șes de la nordul Dunării de Jos, nu vedem cum s-ar explica prezența numeroaselor așezări ale localnicilor agricultori, îndeosebi în arealul lacurilor dunărene și maritime, ideale pentru iernatul nomazilor.

În orice caz, în perioada imediat anterioară declanșării exodului spre Pannonia, principalele sălașe ale ungarilor se găseau departe de gurile Dunării. Din informațiile, adesea ignorate pentru problema în discuție, ale lui Reginald de Prüm, ciocnirea hotărîtoare dintre pecenegi și unguri, care i-a decis pe aceștia din urmă să părăsească spațiul nord-pontic, ar fi avut loc în apropierea gurilor Donului⁶². Nu trebuie omis, de asemenea, faptul că în cronica Notarului anonim al regelui Bela s-a păstrat tradiția că Scythia era denumită *Dentumoger* (*Scythia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur*)⁶³ și că prin același nume se autodesemneau și strămoșii ungarilor (*Gens itaque Hungarorum..., de gente Scythica, que per ydïoma suum proprium Dentumoger dicitur, duxit originem*)⁶⁴. Din punct de vedere etimologic termenul *Dentumoger* a fost explicat de unii specialiști ca derivînd de la *Den* (= Don sau Doneț) și *moger* (=maghiar), astfel că sensul său ar fi de „ungurii de pe Don(eț)”⁶⁵. Este foarte probabil ca tradiția orală din Pannonia să fi reținut ultimul lor sălaș înainte de a se fi stabilit în noua patrie.

Datele extrase din izvoarele narative, coroborate cu rezultatele investigațiilor arheologice și lingvistice, permit, după opinia noastră, prezumția potrivit căreia, în ultimele șapte decenii ale secolului al IX-lea, teritoriul locuit de unguri se întindea de la Don și Doneț pînă spre Bugul de Sud sau eventual chiar pînă la Nistru, acest spațiu corespunzînd cu *Atelkuzu/Etelkuzu* (*Etelköz*) din *De administrando imperio*.

* * *

Încă din perioada staționării în regiunile nord-pontice ungurii se implică în conflictele din zona Dunării pannoniene, în care principalele forțe beligerante erau imperiul franc, cnezatul moravian și țaratul bulgar, fiecare din aceste state vizînd extinderea teritoriilor și a sferelor de influență într-un spațiu unde se produsese un „gol de putere” după prăbușirea chagauatului avar. Deplasarea lor departe de propriile teritorii se explică prin caracterul războinic al societății tribale maghiare, dezvoltat de izvoarele orientale încă înainte de a se stabili în cîmpiile de la Dunărea Mijlocie. Astfel, în geografia persană, redactată în anul 982 de un autor anonim originar din Afganistan, se arată că ei se aflau în stare de război „cu toți necredincioșii ce locuiesc în jurul lor”⁶⁶, iar altele izvoare consemnează că întreprindeau raiduri războinice împotriva populațiilor *Saglab* și *Rus*, adică a slavilor și rușilor, pe cei dinții obligîndu-i la prestări de corvezi⁶⁷.

Prilejul de a pătrunde în Cîmpia Pannonică a apărut cînd s-a produs revolta lui Karlmann împotriva tatălui său Ludovic Germanul, împăratul francilor de răsărit, diferend la care moravienii, din motive ușor de înțeles, au luat partea rebelului. Răspunzînd probabil solicitării cneazului Ratislav, în anul 862 ungurii trec pentru prima dată Carpații Păduroși, pătrunzînd în teritoriile din stăpînirea lui Ludovic Germanul, unde se dedau la măcelărirea populației: *Hostes antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum eius [Ludovici-n.n.] depopulantur*⁶⁸. Autorul analelor mănăstirii St. Bertin, care a înregistrat lapidar înformația, nu a ținut să facă precizări asupra regiunii afectate de invazie, dar este de presupus că aceasta corespundea cu teritoriul răsăritean al Imperiului franc, care cuprindea părțile Pannoniei de pe malul drept al Dunării. Alte izvoare occidentale menționează o acțiune a ungarilor, care apar în acest cadru sub numele de *huni*, în anul 863, fără însă să o localizeze și fără să-i indice ținta și mobilul: *Gens Hunnorum christianitatis*

⁶¹ Cf. notele 5 și 10.

⁶² *Reginonis Chronicon*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum* (în continuare se va abrevia *MGH, S*), ed. G. H. Pertz, I, Hannoverae, 1826, p. 600.

⁶³ P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Jakubovich, D. Pais, în *SRH*, I, p. 34.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 39.

⁶⁵ Gy. Györffy, *Krónikánk és a magyar őstörténel*, Budapest, 1948, p. 55 și urm.; O. Pritsak, *From the Sabirs to the Hungarians*, în *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Ju-*

lius Németh, Budapest, 1976, p. 23 (în idem, *Studies in medieval Eurasian history*, Variorum Reprint, Londra, 1981). O altă opinie este înubrățită de V. P. Sușarin *Русско-венгерские отношения в IX в.*, în *Международные связи России до XVII века*, Moscova, 1961, p. 135–136.

⁶⁶ *Hudud al-'Alam*, p. 101.

⁶⁷ P. Martinez, *Gardzi...*, p. 161–162; Marvazi, p. 33; B. N. Zachoder, *op. cit.*, p. 55. Cf. și J. Hammer, *op. cit.*, p. 47, 65 și 71.

⁶⁸ *Annales Bertiniani*, în *MGH, S, I*, p. 458.

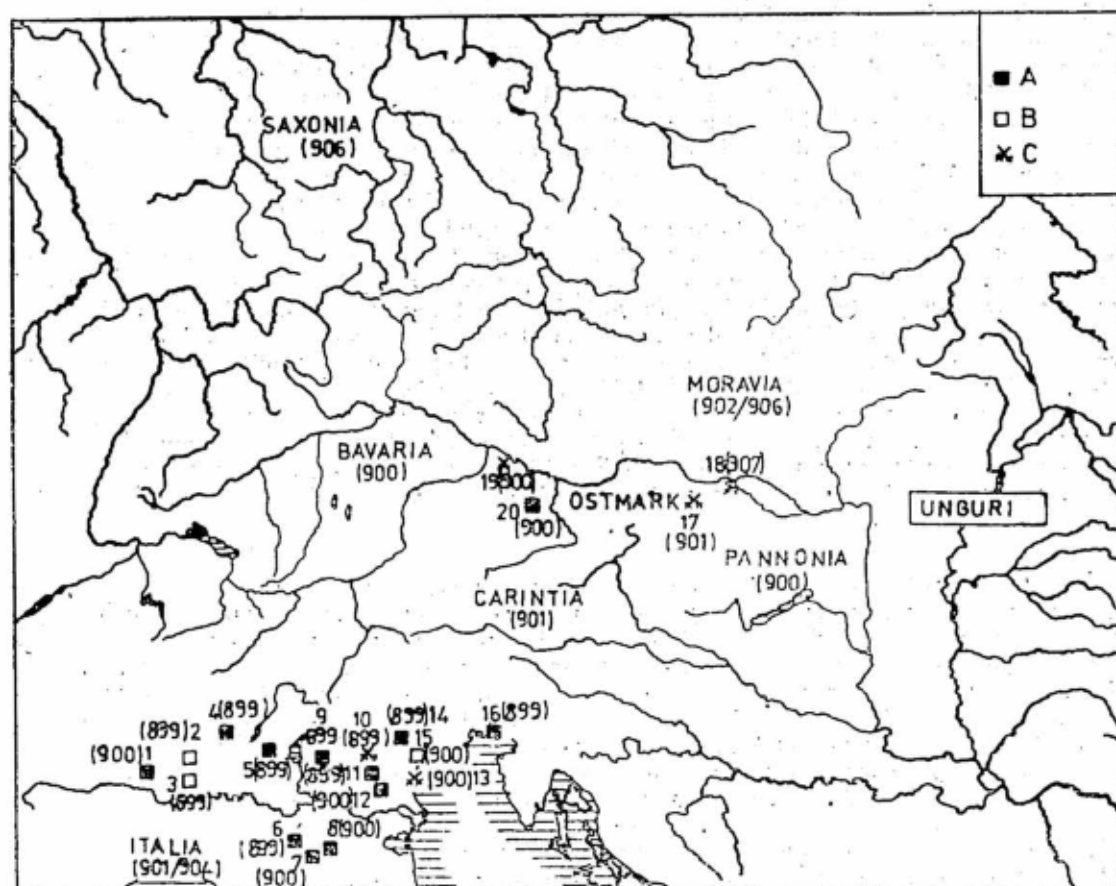

Fig. 2. Harta teritoriilor afectate de incursiunile ungarilor întreprinse în perioada 890-907. A-prădăciuni, incendieri; B-atacuri eșuate; C-lupte: 1-Vercelli (900); 2-Milano (899); 3-Pavia (899); 4-Bergamo (899); 5-Brescia (899); 6-Reggio (899); 7-Modena (900); 8-Nonantola (900); 9-Verona (899); 10-lângă Brenta (899); 11-Padua (899); 12-Cavarere (900); 13-Malamocco (900); 14-Treviso (899); 15-Veneția (900); 16-Aquileia (899); 17-lângă Fische (901); 18-Pressburg (907); 19-Linz (900); 20-Kremsmünster (900) (apud M. Schulze, 1981, p. 480).

*nomen aggressa est*⁶⁹. Dacă nu este vorba de aceeași întreprindere războinică relatată în analele de la St. Bertin, în acest caz avem de-a face foarte probabil cu o expediție având un rost similar cu cea din anul precedent. În fața pericolului de rupere a echilibrului militar în zonă, în anul 863 împăratul Ludovic a făcut apel împotriva lui Ratislav la ajutorul bulgarilor (...cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium)⁷⁰, al căror sprijin s-a dovedit eficient, astfel că pentru moment moravienii au fost nevoiți să accepte obedința politică a vecinilor lor din vest. Atunci s-a produs și creștinarea Moraviei Mari grație eforturilor misiunilor Chiril și Metodie, adoptarea noii religii oficiale prin filiera bizantină urmărind, între altele, înscrierea pe o traiectorie politică de natură să o sustragă din încorsetarea francilor.

Urmașul lui Ratislav, Svatopluk, a urmat mai mult sau mai puțin consecvent linia strategică tradițională a statului său. Declanșarea în anul 881 a unei noi invazii ungurești, care ajunge până la Viena, concomitent cu o expediție a cabailor pe un alt traseu (*Primum bellum cum Ungaris ad Wienam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmile*)⁷¹, a avut probabil asentimentul suveranului moravian, dacă nu a beneficiat chiar de sprijinul său material direct. Nu întâmplător, ca și în urmă cu două decenii, în anul 883 cnezatul Moraviei Mari avea să suporte agresiunea bulgară, declanșată la instigația francilor⁷².

La începutul ultimului deceniu din secolul al IX-lea, după mai mulți ani de acalmie, raporturile dintre vechii beligeranți redevin încordate. În anul 892, în timp ce armatele regelui Arnulf, alcătuite din franci, bavarezi și alamani (=șvabi), amenințau hotarele Moraviei, de partea sa se alătură și ungurii, dispuși să se dede la prădăciuni și pe seama foștilor lor aliați: *Rex equidem assumptis secum Francis, Baiuariis, Alamannis mense Iulio Maraviam venit: ibi per II epdomadas cum tanta multitudine, Ungaris eiecam ibidem ad se cum expeditione venientibus, omnem illam regionem incendio devastandam versabatur*. Prinzind de veste despre trimiterea unei solii france la bulgari, Svatopluk a încercat fără succes să o intercepteze, bănuind desigur că se va solicita o intervenție împotriva sa, mai ales că persista în refuzul de a se recunoaște supus al lui Arnulf. Supozițiile sale nu au fost departe de adevăr, emisarii francilor având mandatul să prelungească alianța cu bulgarii și să pretindă împiedicarea livrării de sare spre Moravia Mare⁷³. Doi ani mai târziu, în timp ce Svatopluk se afla în plin război cu vecinii din vest, ungurii își fac din nou apariția în Pannonia, de data aceasta la solicitarea sa, prădind și luind în captivitate populația din dreapta Dunării: *Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragantes multa miserabilia perpetrare. Nam homines et velulas malronas penitus occidendo, invenculas tantum ut iumenta pro libidine exercenda secum trahentes totam Pannoniam usque ad interetionem deleverunt*⁷⁴. În timp ce expediția de pradă a ungarilor era în plină desfășurare, Svatopluk a încetat din viață⁷⁵, lăsându-și cnezatul slăbit de războaie și împovărat de animozități din exterior. Potrivit unei opinii avansate relativ recent, corpul expediționar al călăreților de stepă ar fi încercat să speculeze cu promptitudine situația creată prin decesul foștilor lor aliați și nu s-ar mai fi întors în cîmpiile nord-pontice, rămânând să ierneze pe cursul superior al Tisei. Emisarii lor ar fi revenit în primăvara anului următor, adică în 895, împreună cu principalul nucleu al armatei, care s-a lăsat convins să-și aleagă o nouă patrie. De-abia după atacul hotărîtor al pecenegilor, s-ar fi precipitat spre Pannonia și restul uniunii tribale a ungarilor⁷⁶. Această aserțiune ni se pare clădită pe un fundament prea fragil pentru a câștiga adeziuni, cu atât mai mult cu cât o seamă de izvoare de prim rang sînt eludate fără să se ofere vreo justificare plauzibilă.

La potențialul militar al ungarilor a apelat și Imperiul bizantin, pus în dificultate în luptele purtate cu Bulgaria după ocuparea tronului de către țarul Simeon cel Mare (893—927), evenimente asupra cărora găsim referiri în special în cronicile grecești. Trimis cu flota la Dunăre, în numele împăratului Leon VI cel Înțelept (886—912), Niketas Skleros a luat legătura cu principalele căpetenii ale ungarilor, Arpad și Cusan (Kursan), pe care, cu ajutorul darurilor, le-a convins să coopereze în războiul împotriva bulgarilor. Drept garanție a acestei înțelegeri scump plătită, ungurii au oferit un număr de ostatici⁷⁷. Cu toate încercările bulgarilor de a le zădărnici pătrunderea în țarat, călăreții unguri au reușit să treacă la sudul Dunării cu ajutorul corăbiilor bizantine, avîndu-l în frunte pe Liuticas, un fiu al lui Arpad⁷⁸. Divizîndu-și forțele pe două fronturi, Simeon n-a rezistat atacului ungarilor și, înfrînt, a fost nevoit să-și caute refugiul între zidurile cetății Mundraga, ceea ce a permis călăreților de stepă să prade pînă la Preslav. Din datele înregistrate de un continuator al lui Georgios Monachos, preluate și de alți cronicari, reiese că țarul bulgar, pornit în urmărirea invadatorilor, ar fi fost învins și silit să se adăpostească la Distra (Dristra, Dorostolon). Anii îndelungași petrecuți ca ostatic la Constantinopol s-au dovedit a nu fi fost iroșiți zadarnic, Simeon deprin-

⁶⁹ *Annales Alamantici*, în *ibidem*, p. 50; *Annales Weingartenses*, în *ibidem*, p. 66; *Annales Sangallenses Maiores*, în *ibidem*, p. 76.

⁷⁰ *Annales Fuldenses*, în *ibidem*, p. 374.

⁷¹ *Annales ex annalibus Inuvensibus antiquis excerpti*, ed. H. Besslau, în *MGH*, S. XXX, 2, Lipsiae, 1926, p. 742.

⁷² *Annales Fuldenses*, p. 400.

⁷³ *ibidem*, p. 408; *Annalium Fuldenstumi sive Annales regni Francorum orientalis*, ed. Fr. Kurze, în *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historiae recusi* [7], Hannoverae, 1891, p. 121.

⁷⁴ *Annales Fuldenses*, p. 410; *Annalium Fuldenstumi sive*

Annales..., p. 125.

⁷⁵ *Reginonis Chronicon*, în *MGH*, S. I, p. 606; *Reginonis abbas Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. Fr. Kurze, în *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historiae recusi*, Hannoverae, 1890, p. 143.

⁷⁶ I. Fodor, *Die grosse Wanderung...*, p. 288.

⁷⁷ *Georgii Monachi Vitae...*, p. 853; *Georgius Monachus cognomine Hamartolus, Chronicon breve*, în *Patrologia Graecae*, ed. J. -P. Migne, CX, Paris, 1863, col. 1095—1096; *Leo Grammaticus*, p. 267.

⁷⁸ *Constantinus Porphyrogenitus*, p. 176—177, și 250—251.

zind esența rafinamentelor politicii bizantine. Pentru a scăpa din încheștarea incomodă a bizanținilor și ungurilor, el s-a arătat dispus să ofere condiții de pace favorabile adversarilor săi. Ungurilor le-au fost plătite sumele solicitate pentru răscumpărarea prizonierilor luați în cursul raidurilor din nord-estul Peninsulei Balcanice⁷⁹.

Dacă cronicarii greci au fost mai puțin preocupați de indicarea reperelor cronologice exacte pentru desfășurarea conflictului bizantino-bulgar, în schimb autorul analelor de la mănăstirea din Fulda s-a dovedit mult mai receptiv față de acest aspect. Monahul anonim de la abația amintită evocă laconic o primă invazie a ungurilor asupra hotarelor bulgare, încheiată printr-un eșec clar (*Avari terminos Bulgarorum invadentes ab ipsis praeveniti sunt, et magna pars eorum exercitus interfecta est*), pe care o datează în anul 895, încadrând-o între evenimentele petrecute în cursul verii⁸⁰. Încheierea înțelegerii dintre bizantini și avari (unguri) și transportarea acestora din urmă peste Dunăre, în țaratul bulgar, de către navele grecești (*Pacem ergo Greci eodem anno [895] cum Avaris, qui dicuntur Ungari, facientes; [...] Quod ad ulciscendum Greci astutia sua naves illorum contra Avaros mittunt ac eos in regnum Bulgarorum ultra Danuvium transponunt*), sint înregistrate între evenimentele din anul următor⁸¹. Faptul că în textul analelor de la Fulda se consemnează că numai invazia din 896 a avut loc cu acordul și sprijinul „grecilor”, ar putea fi interpretat drept un indiciu că atacul ungurilor din anul precedent a fost o acțiune de sine stătătoare, neinspirată de diplomația constantinopolitană. Cunoscând apetiturile prădalnice ale ungurilor, dezvăluite prin nenumărate alte incursiuni, o asemenea eventualitate nu ni se pare exclusă. Preferăm totuși să credem, fără însă să avem dovezi edificatoare, că diriguitorii de la Bosfor ai politicii Imperiului nu au fost străini nici de raidul surprinzător din anul 895, cu atât mai mult cu cât conflictul cu bulgarii era declanșat mai demult. Aportul curții constantinopolitane la incitarea reflexelor belicoase ale călăreților de stepă în detrimentul țaratului putea, bineînțeles, să nu fi ajuns la cunoștința cărturarilor de la mănăstirea germană. Nu considerăm că există motive să admitem, așa cum au făcut alți istorici⁸², că cele două pasaje referitoare la înfruntarea dintre unguri și bulgari din analele de la Fulda ar avea de fapt în vedere un singur eveniment.

Neîmpăcându-se cu postura de înfrânt, țarul Simeon a procedat în spiritul diplomației constantinopolitane prin apelul la dușmanii dușmanilor săi, intrând în contact cu vecinii răsăriteni ai ungurilor, pecenegii, pe care a reușit să-i determine să facă jocul politicii sale. Pecenegii aveau și ei interese să se extindă spre ținuturile ocupate de unguri întrucât în partea răsăriteană a teritoriilor pe care le dețineau se produsese adevărate convulsii demografice, declanșate ca urmare a campaniei întreprinse în anul 893 de emirul samanid Isma'il ibn. Ahmed în Turkestan. Expediția arabă a afectat îndeosebi pe karluci, care desigur că, la rindul lor, singuri sau în alianță cu alți turanici, au făcut presiuni asupra vecinilor dinspre vest, uzii, iar aceștia asupra pecenegilor. Acest fapt explică îndirjirea cu care pecenegii s-au aruncat împotriva ungurilor⁸³. Atacul concertat al bulgarilor și pecenegilor s-a declanșat într-un moment cînd principalele efective ale ungurilor erau plecate într-o incursiune de pradă, astfel că sălașele lor au fost distruse. Evocînd înfringerea ungurilor de către pecenegi, datată eronat în anul 889, Reginald de Prun indică drept loc al confruntării gurile fluviului Thanais (=Don), unde erau stabiliți cei dintîi: *Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est [...] Et supradictis, igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaei vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute prestarent et genitale, ut premisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habilandum*⁸⁴.

Confruntarea decisivă a bulgarilor și pecenegilor cu ungurii a avut loc potrivit analelor anonime de la mănăstirea Fulda în anul 896⁸⁵, dată confirmată și de cronicarul arab Tabari. Acesta relatează că în anul Hegirei 283 (=19.2.896—7.2.897), în războiul purtat cu „slavii” (=bulgarii), Rum-ul (=Bizanțul) ar fi

⁷⁹ Georgii Monachi Vitae..., p. 853—855; Constantinus Porphyrogenitus, p. 176—177; Leo Grammaticus, p. 267—268; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, în Theophanes Continuatus..., 1838, p. 358—359; Simeonis Magistri Annales, în *ibidem*, p. 701; Joannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 276; Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, II, ed. Im. Bekker, Bonn, 1839, p. 255—256; Joannis Zonarae *Annales*, în *Patrologia Graeca* ed. J.-P. Migne, CXXXV, Paris, 1887, col. 67—68. Cf. și K. I. Grot, *op. cit.*, p. 282—288; Gy. Moravcsik, *La Tactique de Léon le Sage comme source historique hongroise*, în *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, I, 1952, 2, p. 171—173. Prin intermediul cronicii lui Georgios Monachos zis Hamartolos informațiile despre conflictul bulgarilor cu bizanținii și ungurii au fost preluate rezumativ și în vechea cronică rusă, unde este datat eronat în anul 6410 (=902). Cf. *Itosem*

apemenux sem, I, ed. D. S. Lichačev, red. V. P. Adrianova-Peretti, Moscova—Leningrad, 1950, p. 23.

⁸⁰ *Annales Fuldenses*, p. 411; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 126.

⁸¹ *Annales Fuldenses*, p. 412; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 129.

⁸² G. Györffy, *Sur la question...*, p. 283.

⁸³ W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, ed. a 3-a, Londra, 1968, p. 222 și urm.; R. Grousset, *op. cit.*, p. 195—196; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, I, Berlin 1940, p. 100.

⁸⁴ Reginonis *Chronicon*, p. 599—600; Reginonis abbas Prumiensis *Chronicon*, p. 131—132. Cf. și *Annales Mellense*, în A. F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, I, Budapesta, 1937, p. 156—157.

⁸⁵ *Annales Fuldenses*, p. 412—413; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 129—130.

primit ajutorul „musulmanilor”, denumire ce desemna desigur pe unguri, al căror nume a fost transcris eronat din ignoranța autorului sau a copistaților⁸⁶.

Aceleași anale de la Fulda mai consemnează faptul că, tot în 896, datorită unui pericol crescând, împăratul german a însărcinat pe „ducele” său Brazlaw să apere *urbs Paludorum*, adică Mosaburg/Moosburg, din Pannonia⁸⁷. Precăuțiile pe care și le lua Arnulf erau desigur urmarea invadării teritoriului de către unguri. Ne este greu să înțelegem fervoarea unor istorici de a încerca să demonstreze, în pofida reperelor cronologice precise amintite, că înfrângerea hotărâtoare a ungurilor la nordul Mării Negre și implicit plecarea lor spre Cîmpia Pannonică ar fi avut loc în anul 895⁸⁸, numai pentru a statua că migrația ungurilor nu ar fi avut loc în 896, ci cu un an mai devreme.

Dislocarea uniunii tribale a ungurilor din stepele nord-pontice s-ar fi soldat cu efecte catastrofale, punându-li-se în cumpănă însăși supraviețuirea ca entitate etnică, dacă nu ar fi existat soluția replierii în Pannonia. Zona fusese prospectată în mai multe rânduri, cu prilejul colaborărilor militare la care fuseseră solicitați în a doua jumătate a secolului al IX-lea, și nu este exclus ca încă de atunci să fi încolțit ideea unei posibile migrații. După distrugerea chaganatului avar, cîmpia Dunării mijlocii a rămas să fie disputată de franci, bulgari și moravieni. Profitînd de faptul că în regiune concentrația demografică era redusă și că nici unul din statele limitrofe nu deținea poziții foarte puternice, triburile ungare, împreună cu aliații lor cabarii, au reușit să cuprindă un întins teritoriu din pustă, propice îndeletnicirii lor principale de crescători de vite. Înfruntările din Pannonia dintre unguri și statele cu interese politice în acest ținut a dat cîștig de cauză celor dintii, a căror mobilitate și forță de șoc a reușit să se impună în fața unor oștiri mult mai puțin dinamice. Atacurile surprinzătoare, vigoarea șarjelor cavaleriei, disciplina tactică și coordonarea abilă — ce caracterizează strategia de luptă a nomazilor de stepă —, au asigurat ungurilor succese spectaculoase în întreprinderile lor războinice. După ce și-au consolidat pozițiile în bazinul Tisei și al Dunării mijlocii și-au dat o lovitură zdrobitoare Moraviei Mari, care a dispărut de pe harta politică a continentului, ungurii s-au manifestat extrem de întreprinzători în expedițiile de pradă în întreaga Europă Centrală, Apuseană și de Sud-Est. Vreme de mai bine de jumătate de secol ei au semănat groază pe continent prin cruzimile și prădăciunile săvîrșite. Nu este mai puțin adevărat faptul că la originea multora din campaniile lor au stat instigațiile diferiților suverani, care au căutat să-i folosească în disputele feudale cu vecinii⁸⁹.

În ultimele decenii în istoriografia maghiară și occidentală s-a lansat așa-numita teorie a „dublei descălecări”. Literatura cronicărească latino-maghiară colportase și ea o idee similară, raportînd prima descălecăre la huni, iar pe cea de-a doua la unguri⁹⁰. Teza înrudirii celor două popoare a fost transpusă pe plan mitologic în legenda celor doi eroi eponimi Hunor și Moger/Magor⁹¹. În scenariul schițat de reprezentanții moderni ai istoriografiei, ungurii au fost menționați drept descălecători secunzi, în timp ce rolul hunilor a fost substituit cu acela al onogurilor. Informațiile textelor vechi asupra tribului onogurilor sînt în general ambigue, practica redării arhaizante a etnonimelor producînd dificultăți în identificarea lor. Schimbările tranșante produse în tipologia și ornămentarea pieselor metalice din inventarul funerar al mormintelor avar, puse pe seama modificărilor în compoziția etnică din cadrul chaganatului, s-au datorat probabil pătrunderii onogurilor, care s-ar fi infiltrat în Cîmpia Pannonică în jurul anului 670, adică concomitent cu migrarea bulgarilor în Peninsula Balcanică. Faptul că de la avarii din Pannonia nu s-au transmis resturi lexicale în vocabularul ungurilor, pus de unii specialiști pe seama slavizării celor dintii, a fost explicat de Gyula László ca datorîndu-se înrudirii dintre unguri și populația migrată în jurul anului 670. Promotorii aserțiunii dublei „descălecări” susțin totodată că rămășițe însemnate ale comunităților onogure și avar ar fi dăinuit pînă la sosirea cetelor lui Arpad în cîmpia Dunării mijlocii, cu care s-ar fi con-

⁸⁶ J. Marquart, *op. cit.*, p. 529; C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1968, p. 186. Pentru războiul bizantino-bulgar din 894-896 și implicarea în conflict a ungurilor și pecenegilor, cf., de asemenea, K. J. Grot, *op. cit.*, p. 282-304; V. N. Zlatarski, *История на българската държава през средните векове*, I, 2 (852-1018), Sofia, 1927, p. 292 și urm.; G. Fehér, *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.-XI. Jahrhunderten*, Pécs, 1921, p. 121-124; P. Mutafčev, *История на българския народ (681-1323)*, red. V. Gjuzelev, Sofia, 1986, p. 177-182; G. Seghenaert (C. Gérard), *Syméon le Grand (893-927)*, Paris, 1960, p. 59-79; G. Cankova-Petkova, *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Symeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel, in Byzantinische Forschungen*, III, 1968, p. 80 și urm.; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, Londra, 1975, p. 57-60; I. Božilov, *Цар Симеон, Велики, 893-927*, Sofia, 1983; D. Angelov, S. Kašev, B. Colpanov, *Българска военна история от античността до епохата четвърт на X в.*, Sofia, 1983, p. 255 și urm.

⁸⁷ *Annales Fuldenses*, p. 413; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 130.

⁸⁸ C. A. Macartney, *op. cit.*, p. 187-188; G. Györffy, *Százévesztől a jelenig...*, p. 283 și urm.; idem, *Honfoglalás meglepetés és kalandos út*, în *Magyar történelmi tanulmányok*, red. A. Bartha, K. Czeglédi, A. Róna-Tas, Budapest, 1977, p. 129-132; I. Fodor *Die grosse Wanderung...*, p. 288-290. Numeroși specialiști continuă să rețină anul 896 drept dată a migrației spre bazinul mijlociu al Dunării, punct de vedere adoptat, de altfel, și în tratatul cu iz oficial *Histoire de la Hongrie des origines à nos jours*, red. E. Pámlényi, Budapest, 1974, p. 45 (L. Makkai).

— Cf. nota 138.

⁸⁹ Simon de Keza, p. 148-149, 164-165; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 6-8, 18-19, 119-121, 132-133; *Chronicon Posoniense*, p. 18, 32; *Chronicon Monacense*, ed. Al. Domanovsky, în *SRH*, II, p. 58, 61. Cf. și Henric de Mügelin, p. 111, 127-128.

⁹¹ Simon de Keza, p. 144-146; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 4-5, 115-116; *Chronicon Posoniense*, p. 14-15; Henric de Mügelin, p. 108; *Chronicon Budense*, ed. I. Podhradezky, Buda, 1838, p. 8; *Johannis de Théróc Chronica Hungarorum ab origine gentis, in Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. I. G. Schwandtner, Vindobonae, I, 1746, p. 45. Cf. și Gy. Györffy, *Kronikák...*, p. 11-12, 28-31.

topit, alcătuiind o componentă însemnată a masei tribale ungare. În esență adepții acestei teorii tind să acrediteze ideea descinderii în pustă a unei ramuri înrudite cu ungurii anterioare sfârșitului secolului al IX-lea și a existenței continuității între descălecătorii din 670 și cei din 896⁹². Argumentele neconvingătoare aduse de aceștia au fost recepționate cu scepticism sau au condus chiar la respingerea tranșantă a teoriei, inclusiv de către reprezentanții istoriografiei maghiare⁹³.

* * *

Problema drumului urmat de unguri în migrația lor din stepele nord-pontice spre pustă Pannoniei s-a aflat adesea în dezbaterile istoriografice, fără să se contureze însă un punct de vedere unitar. Bazându-se pe mărturiile izvoarelor narrative, numeroși istorici au susținut că deplasarea spre vest s-a făcut prin pasul Verecke din Carpații Păduroși, cale intens folosită de diverse populații în decursul evului mediu. Alți istorici sînt de părere că ungurii au trecut prin pasurile Carpaților Orientali și eventual pe la Porțile de Fier. Avînd drept punct de plecare această supoziție, s-a ajuns la ideea — originală, dar stranie — că în 896 ar fi avut loc nu numai o simplă penetrație prin Transilvania, ci o veritabilă descălecăre, anterioară aceleia din Pannonia⁹⁴. Investigarea textelor cronicilor latino-maghiare oferă indicații utile pentru aspectul în discuție, cu toate că prezentarea evenimentelor suferă din cauza deformărilor produse prin inserarea anacronismelor și a elementelor preluate din tradiția orală.

În legătură cu pătrunderea spre bazinul mijlociu al Dunării, Notarul anonim al regelui Bela consemnează că ungurii ar fi trecut prin Halici (*Galicia*), iar de aici, străbătînd pădurea Hovos, ar fi descins în părțile Ungului, unde ar fi ocupat Munkács-ul locuit de slavi (*Et sic venientes per silvam Houos ad partes Hung descenderunt. Et cum illuc pervenissent, locum, quem primo occupaverunt, Muncas nominaverunt eo*). Același cronicar relevă într-un alt pasaj al lucrării sale că de la Kiev triburile ungurilor s-au îndreptat prin Vladimir (*Lodomer*) și Halici, *ut ultra Howos versus occidentem in terram Pannonie descenderent*⁹⁵.

Utilizînd alte izvoare decît Anonymus, Simon de Keza, care și-a compus opera la sfîrșitul secolului al XIII-lea, arată că, în drum spre Pannonia, ungurii au mers prin țara bessilor (=pécenegilor), cumanilor albi și prin cetatea Kievului, apoi s-au așezat pe riul Ung, unde ar fi ridicat o cetate (*transierunt per regna Bessorum, Alborum Comanorum et civitatem Kyo, et deinde in fluvio Hung vocato, ubi castrum fundavere, resederunt*)⁹⁶. Un traseu în mare parte asemănător este indicat pentru huni: din Scythia, prin țările bessilor, cumanilor albi, Suzdal, Rutenia, țara cumanilor negri, pînă pe Tisa⁹⁷. Cu deosebiri nesemnificative — ceea ce reflectă certe înrîuriri între izvoare —, același traseu este indicat și de un cronicar din Veneția: *Athila nunc, rex Hunnorum, de Sythia egressus Bessorum, Cumanorum et Alanorum terras transiit, et deinde Soldayam, Rutheniam et Nigrorum Comanorum ingressus coloniam usque Tyçe flumine, invitit gentibus; tandem pervenit*⁹⁸. Simon de Keza adaugă, totodată, că Arpad și neamul său a străbătut cel dintîi munții rutenilor, stabilindu-și primul tabăra pe riul Ung (*Hic igitur Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit, et in fluvio Ung primus fixit sua castra*)⁹⁹. Prin „munții rutenilor“ cronicarul înțelegea Carpații Păduroși, care au format timp de mai multe secole hotarul dintre regatul ungar și cnezatul ruses de Halici-Volinia. Prin reciprocitate, în aceeași perioadă, munții respectivi erau desemnați drept „ungurești“ în *Povesi vremennych let*, chiar în fragmentul care evocă migrația ungurilor spre vest¹⁰⁰, prin aceasta confirmîndu-se cele consemnate în cronicile latino-maghiare despre locul de trecere prin lanțul carpatic.

Pasajele citate mai sus relevă cît se poate de limpede că scurgerea triburilor ungare spre Cimpia Pannonică s-a făcut prin pasul Verecke, marea poartă a migrațiilor din Europa Răsăriteană spre Europa Centrală, și că primele teritorii cucerite din viața lor patrie au fost cele din bazinul superior al Tisei. Nu întîmplător, tot în această zonă se grupează cele mai vechi complexe funerare care se pot atribui ungurilor descălecătorii¹⁰¹.

În contradicție cu cronicile latino-maghiare din secolele XII—XIII se află tradiția consemnată în *Chronicon Pictum Vindobonense*, unde se relatează că tatăl lui Arpad, Almos, ar fi fost omorît în Ardeal (*Erdelw*), iar ceata sa ar fi rămas un timp acolo pentru a se tonifica înainte de a pătrunde în Pannonia¹⁰². Din mai multe puncte de vedere veridicitatea informațiilor din acest pasaj ni se pare suspectă. Consemnăm mai întîi că ele se află în contradicție cu paragrafele din aceeași cronică, unde traseele urmate de huni și unguri din Scythia pînă în Cimpia Pannonică¹⁰³ sînt redată aproximativ la fel ca și în *Gesta* lui Simon de

⁹² Gy. László, *A keltös honfoglalás*, Budapesta, 1978; I. Boba, *op. cit.*, p. 77 și urm. Cf. și P. Tomka, *Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise*, în *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIV, 1971, 2, p. 217—252.

⁹³ P. Ratkó, *Historische Quellen und die sog. awarisch-magyarische Kontinuität*, în *Studijne zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 183—192; I. Fodor, *Die grosse Wanderung...*, p. 292 și urm.

⁹⁴ *Erdély története*, I, Cap. III, 1 și 2.

⁹⁵ Anonymus, p. 47—48 și 51.

⁹⁶ Simon de Keza, p. 165.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 148. Cf. *Chronicon Posontense*, p. 18; *Chronicon Monacense*, p. 58; Henric de Mügel, p. 11.

⁹⁸ Andreae Danduli *Chronica per extensum descripta aa. 46—1280 d. C.*, ed. E. Pastorello, Bologna, 1938, p. 53.

⁹⁹ Simon de Keza, p. 165.

¹⁰⁰ *Повесть временных лет*, I, p. 21.

¹⁰¹ I. Erdélyi, *Об археологической культуре древних венгров конца IX-первой половины X в. н.э.*, în *Проблемы археологии...*, p. 128—144.

¹⁰² *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 19, 133—134. Cf. și *Chronicon Posontense*, p. 32.

¹⁰³ *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 6—8, 18—19, 119—121, 132—133.

Keza. Pe de altă parte, episodul în care lui Almos i se atribuie un rol în evenimentele conexe ocupării noii patrii de către poporul său nu inspiră încredere, creînd impresia că poartă un iz pur legendar. Sentimentul acesta nu este perturbat de faptul că tatăl lui Arpad a fost semnalat pe versanții apuseni ai Carpaților Păduroși și de Notarul anonim. Narațiunea sa diferă mult de aceea din *Chronicon Pictum Vindobonense*, mai întâi pentru că nu oferă nici un amănunt asupra circumstanțelor morții lui Almos și nici asupra prezumtivei sale prezențe în interiorul arcului carpatic. Spre deosebire de cronică păstrată la Viena, *Gesta* lui Anonymus ne înșelă, înțelegând că, după forțarea munților și trecerea ungarilor din Halici spre Pannonia, Almos ar fi condus operațiunile de cucerire a cetății Ung. În urma succesului asaltului, el ar fi desemnat ca urmaș pe fiul său Arpad, decizie pentru care a obținut și acordul celorlalți căpetenii, smuls prin prestare de jurămint¹⁰⁴. După acest episod incipient din epopeea ocupării Pannoniei, Almos nu mai apare în desfășurarea evenimentelor nici în textul lui Anonymus și nici la alți cronicari. Dacă am fi nevoiți să optăm pentru una din cele două variante ce ni s-au transmis asupra faptelor lui Almos, am acorda din principiu mai puțin credit aceleia înregistrată în *Chronicon Pictum Vindobonense*, pentru simplul motiv că ea a fost redactată tocmai în anul 1358, deci cu peste un secol și jumătate după cronică. Notarului anonim, astfel că de la derularea evenimentelor relatate s-a scurs timp suficient ca elementele legendare să se fi sedimentat ca un nedorit balast deasupra filonului realităților. Varianta consemnată de Anonymus are, totodată, avantajul că inserează câteva date ce sînt confirmate în alte pasaje din cronicile latino-maghiare. Cu toate acestea, nici expunerea sa asupra lui Almos nu este convingătoare dacă o confruntăm cu câteva texte ale autorilor bizantini, mai apropiați de epoca pe care o zugrăvesc. Astfel, din opera continuatorului anonim al lui Georgios Monachos, ale cărui informații au fost compilate și de alți minuiitori ai condeiului din lumea greacă, reiese că, în preajma confruntării cu bulgarii lui Simeon, conducătorii uniunii tribale ai ungarilor erau Arpad și Cusan (Kursan)¹⁰⁵. Nominalizarea lui Arpad ca șef suprem al ungarilor încă din perioada staționării în Atelkuzu se face și în *De administrando imperio*¹⁰⁶.

Potrivit rînduieșilor de succesiune ale nomazilor din stepele Eurasiei, demnitatea de conducător de trib nu revenea fiului titularului decedat. La pecenegi aceasta i se atribuia unui văr primar al hanului sau băieților verilor primari¹⁰⁷, iar la cumani unui frate sau nepot de frate al hanului¹⁰⁸. Dat fiind nivelul de dezvoltare aproximativ identic al comunităților tribale ungurești, avem toate motivele să credem că existau aceleași reglementări în privința succesiunii. Prin urmare, Almos nu a deținut niciodată calitatea de șef al confederației tribale. Cum în epoca în care se întocmeau cronicile latino-maghiare, titlul regal se moștenește din tată în fiu, cărturarii din secolele XII—XIV au transpus acest sistem și pentru perioada decălecatului ungarilor. Genealogia întemeietorului dinastiei regale a Ungariei fiind cunoscută în mediul aulic, autorii cronicilor oficiale au ținut, fiecare în felul său, să-i atribuie și tatălui acestuia anumite merite în cucerirea noii patrii, consemnând desigur datele tradiției aflate în circulație în epocă, fără să-și pună problema autenticității lor și fără să încerce să le coroboreze cu alte informații. Ținînd cont de toate aceste elemente, considerăm că nominalizarea Ardealului în pasajul referitor la sfîrșitul lui Almos din *Chronicon Pictum Vindobonense* este foarte probabil fructul unei transcrieri greșite, în urma confuziei dintre *erdő* (=pădure) și *Érdő-elve* (=dincolo de pădure), forma maghiară pentru *Ulltrasilvania*, denumire substituită treptat cu *Transilvania*. Prin urmare, în izvorul cronicii figura inițial probabil termenul *erdő*, desemnînd zona păduroasă. Ung¹⁰⁹, unde ungarii au ajuns imediat după ce au traversat pasul Verecke.

Faptul că voievodatele lui Menumorut, Gelu și Glad au fost atacate nu dinspre răsărit, ci dinspre Pannonia¹¹⁰, arată, de asemenea, că ungurii au pătruns întâi pe valea Tisei și a Dunării Mijlocii și doar mai tîrziu în Transilvania. De altfel, luarea mult ulterioară în stăpînire a spațiului intracarpatic de către regatul arpadian este dovedită de nenumărate categorii de izvoare. Acesta este, de altfel, unul din motivele pentru care pe plan politico-administrativ, dar și din multe alte puncte de vedere, Transilvania a constituit în evul mediu o entitate distinctă în cadrul regatului ungar¹¹¹.

* * *

În momentul cînd triburile ungare, gonite de pecenegi și bulgari din stepele nord-pontice, străbăteau Carpații Păduroși, Pannonia și Transilvania erau populate de comunități eterogene în ceea ce privește structura etnică. Potrivit tradiției maghiare consemnate de Simon de Keza și de cronicile latino-maghiare din secolul al XIV-lea, după moartea fiilor lui Ethela (Etel în *Nibelungenlied*, adică Attila) și destrămarea Imperiului hunic, Pannonia ar fi rămas locuită de slavi, greci, teutoni, messiani și vlahi, anterior supuși

¹⁰⁴ Anonymus, p. 50—52.

¹⁰⁵ Cf. nota 77.

¹⁰⁶ Constantinus Porphyrogenitus, p. 172—173.

¹⁰⁷ Ibidem, p. 166—167.

¹⁰⁸ I. A. Fedorov, G. S. Fedorov, *Ранние турки на Северном Кавказе*, Moscova, 1978, p. 236—239.

¹⁰⁹ G. Popa-Lisseanu, *Introducere la Chronicon Pictum Vindobonense*, p. XXXII și 134, nota 1.

¹¹⁰ Anonymus, p. 60 și urm.

¹¹¹ I. Moga, *Voievodatul Transilvaniei*, Sibiu, 1944; I. Lupas, *Fazele istorice în evoluția constituțională a Transilvaniei*, în idem, *Din istoria Transilvaniei*, ed. M. Vlasiu, București, 1988, p. 3—33; Șt. Pascu, *A History of Transylvania*, trad. D. R. Ladd, Detroit, 1982; idem, *Ce este Transilvania? Civilizația transilvăneană în cadrul civilizației românești*, Cluj-Napoca, 1983; idem, *Historical Realities in Mediaeval Transylvania*, în *AIAC*, XXVIII, 1987—1988, p. 139—155; I. Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, I, București, 1988, p. 88—92.

temutului suveran al hunilor: *Sclavis tantummodo, Graecis, Teutonicis, Messianis et Ulahis advenis remanentibus in eadem, qui vivente Ethela populari servitio sibi serviebant*. După o perioadă de numai zece ani (?), când a fost lipsită de stăpîn, Pannonia ar fi intrat sub dominația lui Zvantaplug, nume sub care recunoaștem pe cneazul Moraviei, Svatopluk. În urma luptelor în care au fost angajate, cele cinci populații din Pannonia ar fi ajuns în stăpînirea ungurilor¹¹². Trecînd peste încălcarea de anacronisme, relațiile lui Simon de Keza nu sînt cituși de puțin surprinzătoare, atît slavii moravieni, cît și grecii (bizantinii), teutonii (germanii), messianii (bulgarii) și vlahii (românii) locuind temporar în Pannonia sau măcar la hotarele ei în deceniile anterioare apariției ungurilor.

Implicarea vlahilor împreună cu alte popoare din centrul și răsăritul continentului la evenimentele declanșate de fulminanta descindere hunică în Europa, care a produs o impresie covârșitoare printre contemporani și a reprezentat sursa de inspirație pentru o abundentă literatură medievală, este menționată în numeroase alte scrieri de proveniență și structură variată, elaborate în prima parte a mileniului al II-lea. La fel ca și cronicile latino-maghiare, operele respective oglindesc ambianța etnografică din perioada în care au fost create sau din secolele imediat anterioare și nu pe aceea din vremea imperiului efemer al lui Attila. În cadrul lor ficțiunea se împletește cu elementele tradiției istorice.

Dintre scrierile din această categorie, în care sînt nominalizați și vlahii, ne vom mărgini să le amintim în mod lapidar pe cîteva mai relevante, puse doar parțial în valoare în literatura românească de specialitate. Cea mai cunoscută este marea epopee germană *Nibelungenlied*, a cărei redactare se realizase în jurul anului 1200, pe baza unui prototip întocmit cu cîteva decenii mai înainte. În această capodoperă a epocii medievale un anume duce Rămunc din Țara vlahilor (*Der herzog Rāmunc ūzer Vlāchen lant*) figurează între oaspeții la nunta lui Etzel (Attila) cu Krimhilda. Într-un alt pasaj apar menționați și vlahii (*Wlāchen*)¹¹³. În același ciclu de poeme eroice ca și *Nibelungenlied* se integrează *Biterolf und Dietleib*, pe care specialiștii consideră că a fost compus între anii 1254 și 1268. Între personajele episodice ale poemului este enumerat și *Rāmunge ūz der Wlāchen lant*¹¹⁴. După opinia unor istorici, Rāmunc ar reprezenta numele eroului eponim al poporului român, amintind de etnonimul prin care acesta se autodesemna¹¹⁵. Consemnăm, de asemenea, menționarea episodică a lui *Sigehēr von Walāchen* în poemul *Die Klage*, care este o continuare la *Nibelungenlied* și redă același cadru etnico-politic¹¹⁶.

În Occidentul medieval au circulat mai multe biografii romanțate ale lui Attila, a căror investigare amănunțită poate deveni profitabilă și pentru istoria românilor. Arhetipul lor, care nu ne-a parvenit, se datează probabil în secolul al XIII-lea, păstrîndu-se în diverse variante și copii ulterioare¹¹⁷. În aceste lucrări Attila este prezentat drept rege al Ungariei, calitate în care invadează Italia, unde se războiește cu Menapus, regele Aquileei. Într-un manuscris francez inclus într-un codex de la Biblioteca Marciana din Veneția, datînd din secolul al XIV-lea, în componența armatei suveranului hun figurează *Cumanz, Blach, Ongre e Bolgre*¹¹⁸. O variantă latină a vieții lui Attila, din secolul al XVI-lea, păstrată în biblioteca municipală din Verona, indică aceiași aliați ai săi în campania din Italia: *Sed cum lanceis, gladiis, fustibus et armis pereuebant ad terram Comanos, Blacos, Ungaros et volgares*¹¹⁹. În schimb, într-un codex latin din secolul al XV-lea, cu un conținut similar, aflat în posesia Bibliotecii Ambrosiana din Milano, în oastea regelui hunilor întîlnim, alături de români, bulgari și unguri, pe tătari și turci în locul cumanilor: *Cum autem habuisset succursum quodam mane exivit in exercitum Attila cum decem milibus equitum electorum, Blachorum, Tartarorum, Turchorum, Bulgarorum et Ungarorum fecerunt quod sanguis velut fluvius decurrebat per terram et eos finaliter debellasset nisi ipse Attila cum multitudine maxima suis prestitisset auxilium*¹²⁰.

Avînd drept sursă de inspirație micile istorii despre Attila aflate în circulație în Italia, poetul Niccolò da Casola, originar din Bologna, a compus între 1358 și, probabil, 1368 un amplu poem cavaleresc în versuri, intitulat *La guerre d'Attila*, folosind, potrivit modei literare a epocii, așa-numita limbă franco-italiană sau franco-venetă, o franceză hibridă înșesată de termeni latini și italieni¹²¹. Potrivit poemului,

¹¹² Simon de Keza, p. 163–164. Cf. și *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 17, 131; *Chronicon Posoniense*, p. 30; Henric de Mügel, p. 136.

¹¹³ *Der Nibelunge Noth und die Klage*, ed. a 13-a K. Lachmann, Berlin, 1910, p. 135. Cf. și F. Schuster, *Herzog Rāmunc aus dem Walachenland*, în *Südost-Forschungen*, 11, 1946–1952, p. 284–280.

¹¹⁴ *Biterolf und Dietleib*, ed. O. Jänicke, în *Deutsches Heldendbuch*, I, Berlin, 1866, p. 18.

¹¹⁵ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, I, ed. a IV-a, V. Mihăilescu-Bîrliba, București, 1985, p. 368; G. Popa-Lisseanu, *Românii în poezia medievală (Izvoarele istoriei românilor, III)*, București, 1935, p. 9–10; D. Gazdaru, *Los latinos de Oriente en monumentos literarios e históricos de la Edad Media*, în *Romanica*, La Plata, 2, 1969, p. 58–62.

¹¹⁶ *Der Nibelunge Noth und die Klage*, p. 247. Cf. și A. Armbruster, *Nochmals „herzog Rāmunc ūzer Vlāchen lant“*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 90–93.

¹¹⁷ E. Cordt, *Attila-flagellum Dei, Etzel, Attil, Atli: Zur Darstellung der Hunnenkönigs in Sage und Chronistik*, Triest, 1984, p. 24–27.

¹¹⁸ G. Bertoni și C. Foligno, *La „Guerra d'Attila“, Poemă franco-italiano di Nicola da Casola*, în *Memorie dell'Accademia Reale delle Scienze di Torino*, Ser. II, LVI, 1906, p. 150.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 154.

¹²⁰ *Ibidem*, p. 157; G. Bertoni, *Attila, poema franco-italiano di Nicola da Casola (Collezione Friburgensis, Publications de l'Université de Fribourg, Suisse, NS, IX, 18)*, Friburgo, 1907, p. 115. Cf. și D. Gazdaru, *Referencias medievales a los latinos de Oriente, en monumentos germánicos y románicos*, în *Estudios germanicos en homenaje a Juan C. Probst*, Buenos Aires, 1953, p. 50–51; idem, *Los latinos...*, p. 73–74.

¹²¹ G. Bertoni și C. Foligno, *op. cit.*, p. 77–158; G. Bertoni, *op. cit.*, p. VII–I, IX; G. Stendardo, *Introduzione*, în Niccolò da Casola, *La guerra d'Attila. Poema franco-italiano*, ed. G. Stendardo, I, Modena, 1941, p. VII–XLI; E. Cordt, *op. cit.*, p. 28–29.

Attila ar fi fost nepotul regelui Ostrubal, care domnea asupra popoarelor păgine de la Dunăre. La moartea acestuia, el i-a preluat domeniile și a devenit rege al Ungariei și al sarazinilor (*Attila fu rois d'Ongrie et de Saradin*), având între supuși și pe cumani, bulgari, români și tătari (Canto I, vv. 1090—1092):

*Ensi remis! Atile sire et rois natural
De Ungreis et de Cumans et de Coples et Borgal
Et de Blac et de Tartar et della gent criminal*¹²².

Între comandanții trupelor auxiliare ale hunilor, care invadaseră nordul Italiei, se afla și puternicul rege Maudelon/Maudalon din *Blachie*¹²³. După ce războinicul *Blac* a căzut în luptă, alți conaționali de-ai săi sînt menționați în tabăra lui Attila. În mod semnificativ, în poem românii sînt asociați cu alte populații, avîndu-se în vedere criteriul vecinătății geografice: *Saracin et Persan, Ongreis, Brach et Chumans et les Tartarian* (Canto IX, vv. 247—248), *Sclawon, Ongreis, Blac et Chumains* (Canto X, vv. 561—562), *Ongreis, Blac et Chumans* (Canto XII, v. 1367), *Sarains..., Tartar, Chumais et Blac* (v. 1382—1383), *Ongres, Blach... et Bolgres... et Chumains* (vv. 3502—3503), *Ongreis et Blac et Chumans* (Canto XIV, v. 1639), *Ongreis et Afri-chians, Chumans, Blac et Ascler* (Canto XV, v. 4107), *de Chumans et de Blac* (Canto XVI, v. 4441)¹²⁴. În finalul poemului (Canto XVI, vv. 5066—5068), evocîndu-se recrutările făcute de regele Astrégor la răspîndirea știrii false asupra morții lui Attila, autorul își exteriorizează cunoștințele de geografie:

*Tous li paiens d'Ongrie, de Sirie et Persianoie,
Et de Grece, Partie, Tartar et Chumanoie,
Blach, Burgar et de Rosie et la gent de sech foie*¹²⁵.

Concepția potrivit căreia vlahii s-ar fi menținut în Pannonia de la stabilirea hunilor pînă la venirea ungarilor a fost înșușită de mai mulți cărturari umaniști. Unul dintre aceștia, Anton Veranesies (Verantio) (1504—1543) originar din Dalmația, mărturisește că a adoptat ideea în discuție din cronicile maghiare, ceea ce și explică desemnarea vlahilor drept „păstori” ai italienilor¹²⁶. Influențe renașcentiste transpar și în lucrarea lui Frideric Menius despre geneza lituanienilor, apărută la Dorpat în 1632, unde se pretinde că în vremea lui Attila vlahii ar fi populat Moesia și Dacia, numite ulterior Valahia, Bulgaria și Transilvania (... *Wallati praedici ex Moesia et Dacia, quae hodie Wallachia, Bulgaria et Transylvania dicuntur*)¹²⁷.

Textele citate în paragrafele de mai sus se pretează evident la o examinare detaliată, care nu ni se pare însă oportun să fie realizată în acest cadru. În legătură cu conținutul lor, ne vom consemna doar opinia că la originea ideii anacronice despre prezența vlahilor încă în vremea imperiului hunic al lui Attila se află, între altele, constatarea transmisă de tradiția orală din Pannonia și Transilvania că la descînderea ungarilor aceștia i-au întîlnit pe români.

Beneficiînd de alte surse de informare decît Simon de Keza, Notarul anonim al regelui Bela relatează că, la pătrunderea ungarilor în Pannonia, această regiune era locuită de slavi, bulgari și blaci, adică „păstoriile romanilor” (*quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*)¹²⁸. Potrivit aceluiași izvor, teritoriul dintre Tisa și Dunăre s-ar fi aflat atunci sub suzeranitatea ducelui Salan, un descendent al lui Kean, *magnus dux Bulgarie*. În regiunea mărginită de Tisa, Someș, Mureș și de pădurea Igfon, corespunzînd cu Carpații Apuseni, domnea Menumorut, la sud de Mureș, în actualul Banat, stăpînea Glad¹²⁹, iar în interiorul arcului carpatic, adică în *terra Ultrasilvaniană*, domnea românul Gelu (*Gelou quidam Blacus dominium tenebat*)¹³⁰.

În afara „ducatelor” menționate *expressis verbis* de către Notarul regelui Bela, se admite că — în momentul pătrunderii avangărzilor triburilor maghiare — în Transilvania, îndeosebi în zonele sale excentrice, ar fi fost constituite și alte formațiuni politice ale populației locale.

Avîndu-se în vedere diverse date de ordin istoric, arheologic și lingvistic, s-au adus argumente în sprijinul tezei că centrul unei astfel de formațiuni s-ar fi aflat la Alba Iulia. Acest nucleu statal ar fi fost substituit în cursul secolului al X-lea de o formațiune eterogenă din punct de vedere etnic, dar tot cu un regim de sine stătător, care, la cumpăna secolelor X și XI, avea în frunte pe o rudă a regelui Ștefan I, Gyula cel Mic¹³¹. Nu ne vom referi aici la speculațiile făcute cu privire la accep-

¹²² Niccolò da Casola, I, p. 26.

¹²³ *Ibidem*, I, p. 74.

¹²⁴ *Ibidem*, I, p. 242, 272, 324, 386; II, Modena, 1941, p. 40, 176, 278.

¹²⁵ *Ibidem*, II, p. 291. Cf. și D. Gazdaru, *Los latinos...*, p. 70—73; M. Popescu, *I romeni nella „Guerra d'Attila” di Niccolò da Casola*, în *Romanica*, 7, 1974 (*Estudios dedicados a Demetrio Gazdaru*, III), La Plata, 1975, p. 209—218.

¹²⁶ Antonio Verantio, *De rebus Hungarorum*, în *Scriptores rerum Hungaricarum minores*, II, ed. M. G. Kovachich, Buda, 1798, p. 98; *Călători străini despre Țările Române*, I, ed. M. Holhan, București, 1968, p. 404.

¹²⁷ Friderici Menii *Synlogma de origine Livonorum*, în *Scriptores rerum Livonicarum*, II, Riga-Łelpzig, 1848, p. 532. În opera lui Menius se mai amintește despre staționarea

goșilor și gepizilor în *Wallachia* (p. 522), despre cucerirea Daciei și Moesiei de către Traian și despre preluarea numelui de *Walachia* de la Flaccus, precum susținuse Aeneas Silvius Piccolomini (p. 531).

¹²⁸ Anonymus, p. 45.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 48—49.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 65.

¹³¹ K. Horedt, *Votevodatul de la Bălgrad—Alba Iulia*, în *SCIV*, V, 1954, 3—4, p. 494 și urm.; Șt. Pascu, *Votevodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, p. 66—88; idem, *Votevodatul românesc al Albei*, în *Magazin istoric*, XV, 1981, 9 (174), p. 16—18; Th. Năgler, *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*, București, 1979, p. 126—127; V. Moga, *De la Aputum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului*, București, 1987, p. 76 și urm.

ținea numelui său și la prezumtiva sa identificare cu alte personaje istorice (între alții, cu Gelu I), care rămân în sfera ipotezelor, cu grad de plauzibilitate mai mică sau mai mare. Vom notifica însă faptul că cercetările arheologice relativ recente au identificat la Alba Iulia, sub actuala catedrală catolică, ruine de la un lăcaș de cult anterior epocii de dominație a statului arpadian, ce se pot raporta curții unui dinast transilvănean¹³². Pe de altă parte, denumirea românească medievală a localității, Bolgrad, are — așa cum s-a remarcat, de altfel, și pentru alte localități din Transilvania — o semnificație aparte prin faptul că a preluat un toponim de origine slavă. Numele ungurească al acestui centru urban, Fehervár, și cel german, Weissenburg, având același sens de „orașul alb” sau „cetatea albă”, a fost tradus evident după acela slavo-român. Dacă românii ar fi sosit pe valea Mureșului în urma ungarilor, ei ar fi adoptat desigur numele dat de aceștia, devenit oficial, ceea ce nu s-a întâmplat, ei preluând forma slavă a denumirii așezării în cursul conviețuirii cu enclavele slave din regiune¹³³.

De asemenea, între formațiunile despre care se presupune că ar fi existat în Transilvania la venirea ungarilor sînt enumerate Țara Birsei, Țara Făgărașului, Țara Amlașului, Țara Hațegului și Țara Maramureșului, peste care cîrmuirea regatului ungar s-a suprapus de-abia în secolele XII—XIV¹³⁴. Nu poate fi exclusă însă nici ipoteza că aceste formațiuni politice ar fi luat naștere — în fața pericolului iminentei expansiuni maghiare — după distrugerea voievodatului lui Gelu, într-o perioadă cînd Arpadienii nu dețineau decît controlul centrului Transilvaniei. Această supoziție este sugerată de rezultatele cercetărilor complexe întreprinse sub conducerea lui Radu Popa în Maramureș și Hațeg¹³⁵, deplina sa confirmare fiind posibilă numai prin suportul unor săpături metodice de anvergură, efectuate în întregul spațiu intracarpatic.

Pătrunzînd în bazinul mijlociu al Dunării, ungurii s-au comportat în mod diferit față de populațiile din Pannonia și din regiunile învecinate. Cele mai afectate au fost comunitățile stabilite în pustă, pe terenuri cu mari disponibilități pastorale, ceea ce le făceau rivnite de crescătorii de vite. Conducîndu-ne după atitudinile triburilor nomade față de adversari cînd le era periclitată existența și după mărturiile cronicilor latino-maghiare și de altă origine, putem să apreciem că ungurii s-au străduit să-i extermini ori să-i transforme în robi pe localnici. Pentru modul lor de a proceda cu populația din Pannonia, cit se poate de explicite sînt indeosebi pasajele din analele de la Fulda¹³⁶ și din *Gesta Hungarorum* a lui Simon de Keza¹³⁷.

Un alt mod de comportare au adoptat ungurii față de popoarele din jur, împotriva cărora, la scurtă vreme după descinderea la Dunărea Mijlocie, au inițiat, într-o cadență vertiginosă, un șir prelung de incursiuni de jaf, prin care au provocat groaza și oprobiul contemporanilor, nu alît prin rapacitatea prădăciunilor, cit prin cruzimile excesive. Invaziile cele mai numeroase au ținut spre țărilor din vest, fiind lovite mai cu seamă localitățile din Germania și Italia. Uneori ungurii s-au aventurat și mai departe, jefuind pînă în Franța, nordul Spaniei și sudul Danemarcei, atacurile pline de mobilitate ale cavaleriei lor dovedindu-se la fel de eficiente ca acelea, declanșate în aceeași vreme, ale corsarilor normanzi. Din rațiuni nu întotdeauna ușor de descifrat, în prima jumătate a secolului al X-lea zelul prădalnic al ungarilor nu s-a exteriorizat decît arareori împotriva țărilor situate spre alte puncte cardinale.

Într-o primă etapă, care debutează în anul 899, incursiunile ungarilor au vizat Lombardia, Carinthia, Austria, Bavaria și Saxonia (fig. 2). Încununarea celor dintîi acțiuni agresive a constituit-o cucerirea întregii Pannonii, distrugerea statului moravian și victoria de la Pressburg împotriva armatelor bavareze. După această luptă, desfășurată în 907, invaziile s-au derulat cu și mai multă temeritate și vigoare, fiind afectate Bavaria, Schwabia, Franconia, Thuringia, Saxonia, Burgundia și Italia (fig. 3). Plata unui tribut, anual, la care a convenit regele Heinrich I în 926, a asigurat pentru mai mulți ani liniștea ținuturilor meridionale ale Germaniei, care au folosit acest răgaz pentru întărirea sistemului lor defensiv. Cînd achitarea tributului a fost refuzată, ungurii și-au reluat în 933 șirul atacurilor, care, de această dată, au lăzat nu numai Germania, ci și Burgundia, Champagne, Aquitania, Brabantul și Italia¹³⁸ (fig. 4). Seria lor a fos-

¹³² R. Heitel, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen (II)*, în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Série Beaux Arts*, XII, 1975, p. 3—10; idem, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia*, în *Muzul Național*, II, 1975, p. 343—351.

¹³³ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, p. 505—507, 519—520; C. C. Giurescu, *La Transylvanie dans l'histoire du peuple roumain*, București, 1968, p. 49—50; S. Pușcariu, *Limba română, I, Privire generală*, ed. I. Dan, București, 1976, p. 301.

¹³⁴ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 212—217; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, p. 210—217; C. C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973, p. 132—133; I. Toderășcu, *op. cit.*, I, p. 59—68.

¹³⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; idem, *La începuturile emului mediu...*

¹³⁶ *Annales Fuldenses*, p. 410; *Annatum Fuldensium sive Annatum...*, p. 125.

¹³⁷ Simon de Keza, p. 192—193.

¹³⁸ L. Dussieux, *Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France*, ed. a 2-a, Paris—Lyon, 1879; K. I. Grot, *op. cit.*, p. 351 și urm.; L. Halphen, *Les Barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, ed. a 3-a, Paris, 1936, p. 325—330; B. Homan, *op. cit.*, I, p. 116 și urm.; G. Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*, Firenze, 1945; Th. v. Bogay, *Grundzüge der Geschichte Ungarns*, ed. a 3-a, Darmstadt, 1977, p. 24—29; Sz. de Vajay, *Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte (862—933)* (*Studia Hungarica*, 4), Mainz, 1968; M. Schulze, *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen*

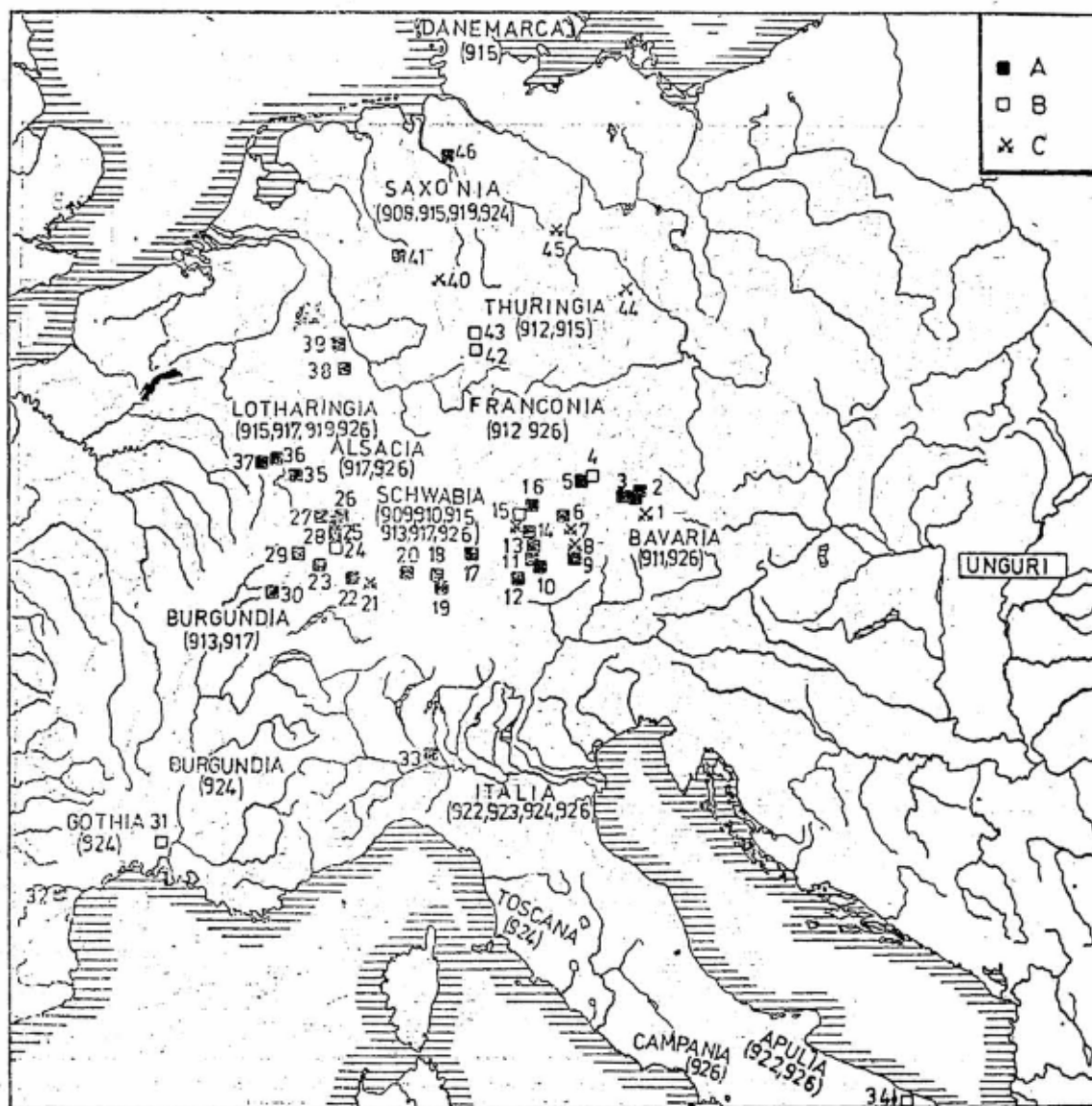

Fig. 3. Harta teritoriilor afectate de incursiunile ungurilor întreprinse în perioada 908-926. A—prădăciuni, incendieri; B—atacuri eşuate; C—lupte: 1—Ingā Rott (909); 2—Ober-Niederaltaich (910); 3—Osterhofen (910); 4—Regensburg (910); 5—Abbach (910); 6—Freising (909); 7—Neuching (910); 8—Aschbach (913); 9—Tegernsee (910); 10—Polling (910); 11—Wessbrunn (910); 12—Füssen (910); 13—Diessen (910); 14—Sandau (910); 15—Augsburg (910, 926); 16—Thierhaupten (910); 17—Waldsee (926); 18—Konstanz (926); 19—St. Gallen (926); 20—Rheinau (926); 21—Säckingen (926); 22—Basel (917); 23—Luxeuil (917); 24—Remiremont (917); 25—Moyonmoutier (917); 26—Senones (917); 27—Étival (917); 28—St. Dié (917); 29—Lure (926); 30—Besançon (927); 31—Nîmes (924); 32—Narbonne (924); 33—Pavia (924); 34—Tarent (926); 35—Gillamont (917); 36—Gorze (917); 37—Verdun (921); 38—Maifeld (911); 39—Ahrgau (911); 40—Eresburg (915); 41—Herzfeld (918); 42—Fulda (915/918); 43—Hersfeld (924); 44—Ingā vilcea (Mulde) (924); 45—Püchen (919); 46—Bremen (915/918) (apud M. Schulze, 1984, p. 481).

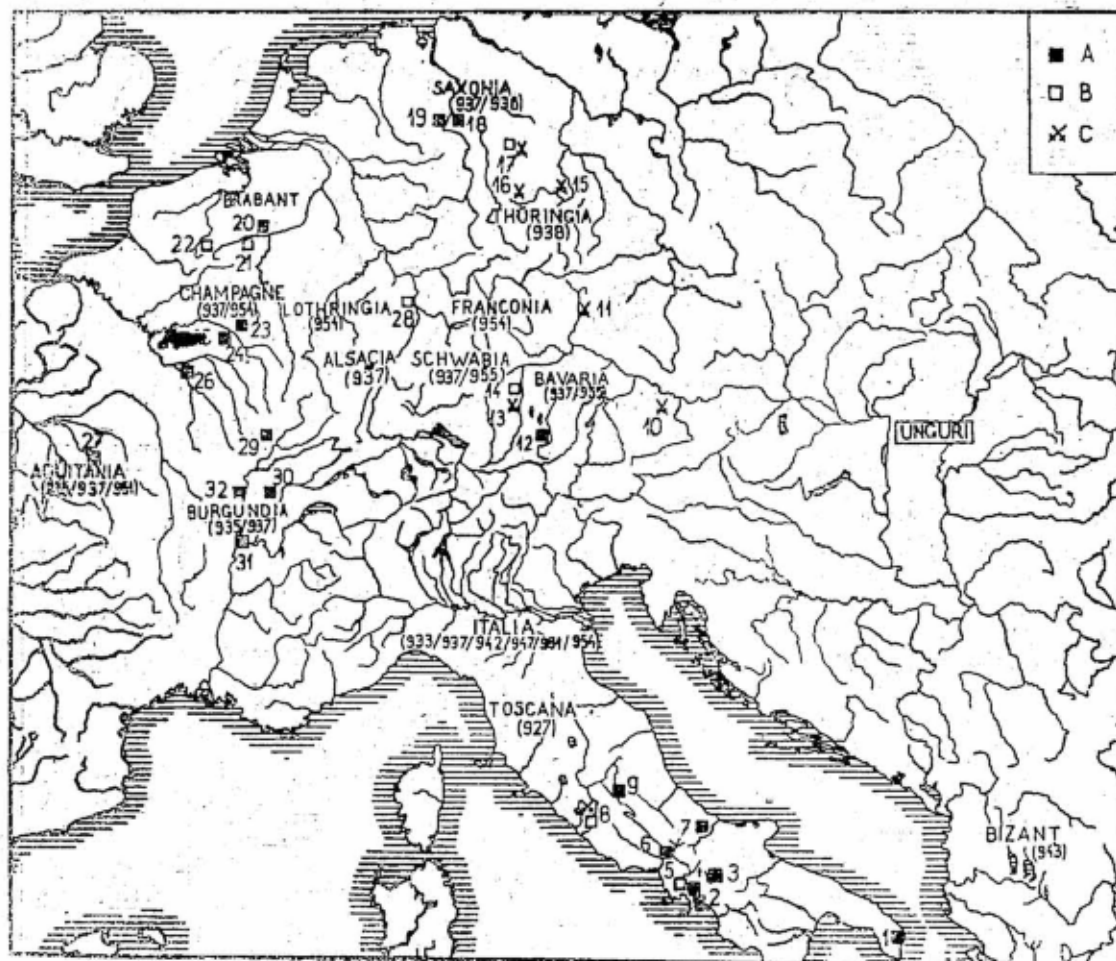

Fig. 4. Harta teritoriilor afectate de incursiunile ungurilor întreprinse în perioada 933-955. A - prădăciuni, incendieri; B - alacuri cuate; C - lupte; 1 - Otranto (947); 2 - Sarno (937); 3 - Benevent (937); 4 - Nola (937); 5 - Capua (937); 6 - Monte Cassino (937); 7 - Larino (937/947); 8 - Roma (928, 937/942); 9 - Rieti (942); 10 - Wels (943); 11 - „Lova” (954); 12 - Benediktbeuren (955); 13 - Lechfeld (955); 14 - Augsburg (955); 15 - Rade (?) (933); 16 - Jechahurg (933); 17 - Steterburg (938); 18 - Obernkirchen (938); 19 - Minden (938); 20 - Gembleux (954); 21 - Thuin (954); 22 - Cambrai (954); 23 - Verzy (937); 24 - Orbay (937); 25 - Rebaix (937); 26 - Scus (937); 27 - Déols (935); 28 - Worms (954); 29 - Baise (937); 30 - Savigny (935); 31 - Ainay (935); 32 - Tournus (937) (apud M. Schulze, 1984, p. 482).

definitiv curmată de Otto I, în anul 955, când în înfruntarea de la Lechfeld, lângă Augsburg, a fost nimicită aproape întreaga elită războinică a ungarilor¹³⁹, ceea ce a avut repercusiuni din cele mai importante nu numai în sfera raporturilor lor externe, ci și pe plan intern, grăbind reliefarea unor noi structuri economice, sociale și culturale.

* * *

O cu totul altă atitudine, impusă de interese speciale și de realitățile locale, s-a conturat din partea uniunii tribale a ungarilor în raporturile cu Transilvania. Argumentarea acestei aserțiuni presupune un excurs de o anumită amplitudine în izvoarele și literatura lumii medievale din arealul carpato-dunărean.

După ce și-au asigurat stăpânirea în întreaga cimpie a Dunării Mijlocii, ungurii și-au ațintit privirea și asupra Transilvaniei, ale cărei resurse erau mult prea prețioase spre a nu fi rivnite. Pentru o populație în deplină predominanță pastorală regiunea intracarpatică prezenta interes în primul rând pentru calitatea pășunilor și pentru ocnele de sare. Primele incursiuni asupra formațiunilor statale din Transilvania au fost declanșate încă în timpul vieții lui Arpad, despre care se știe că ar fi murit în anul 907¹⁴⁰.

Mai întâi a fost atacat voievodatul lui Menumorut, care pentru început a fost nevoit să cedeze ținuturile de vest ale țării sale, până la poarta Meseșului, iar în urma unui al doilea atac, după cum arată Anonymus, a trebuit să accepte o înrudire dinastică, fiica sa căsătorindu-se cu un fiu al lui Zulta (=Zoltan), deci cu nepotul lui Arpad¹⁴¹.

Despre „ducele” Glad, Notarul anonim al regelui Bela pretinde că ar fi venit în teritoriul dintre Morus (=Mureș) și cetatea Vrschia (=Orșova), adică în Banat, de la Bundyn (=Vidin), beneficiind de ajutorul cumanilor¹⁴², etnonim prin care probabil erau avuți în vedere pecenegii. Atunci când Arpad a trimis împotriva sa detașamentele de călăreți conduși de Zuardu, Cadusa și Boyta, Glad s-a opus cum *magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum, atque Blacorum*, dar, fiind învins, a trebuit să se supună ungarilor¹⁴³. Unul din descendenții săi, Ohtum/Achtum (Ajtony), a intrat în conflict cu Ștefan cel Sfânt (997—1038), care a dat ordin ca împotriva lui să pornească o armată comandată de Sunad (Csanád), fiul lui Dobuca (Doboka), nepotul suveranului¹⁴⁴. După *Legenda Sfintului Gerard* diferendul s-a declanșat din cauza faptului că Achtum percepea taxe pe sarea ce se transporta pe Mureș în folosul regelui¹⁴⁵. Înfringându-l pe Ohtum/Achtum, care a murit în luptă, Sunad (Csanád) a primit drept răsplătă din partea propriului suveran domeniul din jurul cetății unde rezida adversarul său — *urbs Morisena* —, care de atunci ar fi preluat numele noului proprietar¹⁴⁶.

Toponimia medievală bănățeană a păstrat amintirea foștilor stăpînitori din regiune din perioada anterioară impunerii dominației nemijlocite a regatului arpadian: două sate Galád, unul la nord de Bega, iar celălalt la sud de Timiș, menționate în secolele XIV și XV, evocă numele lui Glad, după cum localitatea Ahthon/Ajtony, atestată documentar în secolul al XV-lea la vărsarea Nerei în Dunăre, reamintează numele lui Achtum, adversarul regelui Ștefan I. Un sat Ohthunth/Ohtun (Aiton), notificat într-un act din 1320, fiind situat la nord-vest de Turda, ar putea fi, de asemenea, în legătură cu numele suveranului de la *Urbs Morisena/Cenad*¹⁴⁷, care și-a extins dominația și în dreapta Mureșului. Demn de remarcat ni se pare faptul că, spre deosebire de alți istorici compatrioți, Gy. Györffy — chiar dacă contestă existența unui voievodat bănățean — a fost obligat de evidența realităților toponimice să accepte posibilitatea ca Ohtum/Achtum să fi avut în secolul al X-lea un strămoș cu numele Glad și să le admită, deci, la ambii istoricitatea¹⁴⁸.

Voievodatul intracarpatic condus de Gelon/Gelu, care avea în supunere o populație de români și slavi, a fost atacat de o armată condusă de Tuhutum (Tétény), care, profitând de neajunsurile provocate adversarilor săi de turanicii stepelor nord-pontice, a reușit să repurteze victoria în luptele cu localnicii¹⁴⁹. Existența unor studii amănunțite asupra voievodatelor transilvănene și asupra confruntărilor acestora cu cetele ungurești, bazate pe investigarea competentă a izvoarelor scrise și a bogatului material arheologic

nach Mittel-, West- und Südeuropa (899—955 n. Chr.) mit einem Exkurs zur Münzchronologie altungarische Gräber, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 31, 1984, p. 479 și urm.

¹³⁹ B. Eberl, *Die Ungarnschlacht aus dem Lechfeld (Guntzfeld) im Jahre 955*, Augsburg-Basel, 1955.

¹⁴⁰ Anonymus, p. 106.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 59—64, 70, 101—105.

¹⁴² *Ibidem*, p. 49—50.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 89—91.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 50.

¹⁴⁵ *Legenda S. Gerardi episcopi*, ed. E. Madzsar, in *SRH*, 11, p. 489—490.

¹⁴⁶ Anonymus, p. 50, 89. Cf. și Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, p. 62—66; E. Glück, *Contribuții cu privire la istoria părților*

arădene în epoca ducalului lui Ahtum, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 89—116; G. Bakó, *The Relations of the principality of the Banat with the Hungarians and the Pechenegs in the tenth century*, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*, ed. M. Constantinescu, Șt. Pascu și P. Diaconu, București, 1975, p. 241—248.

¹⁴⁷ Gy. Györffy, *Système des résidences d'hiver et d'été chez les nomades et les chefs hongrois au Xe siècle*, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, I, 1975, p. 125—127 și harta 17. Cf. și E. Glück, *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (Sec. VIII—X)*, în *Ziridava*, VI, 1976, p. 76.

¹⁴⁸ Gy. Györffy, *Système de résidences...*, p. 123.

¹⁴⁹ Anonymus, p. 65—69.

recoltat în ultimele decenii¹⁵⁰, ne scutește de a stărui în direcțiile menționate. Ne propunem doar să abordăm tangențial, în concordanță cu spațiul tipografic avut la dispoziție, aspecte, asupra cărora persistă echivoci în literatura de specialitate.

Modul sugestiv în care genealogia neamului lui Tuhutum, ca și a celorlalți căpetenii ale ungarilor, precizată de Anonymus, se reflectă în sfera toponimiei — problemă asupra căreia vom reveni în pasajele ulterioare — pledează pentru autenticitatea datelor transmise de iscoditorul cronicar, inclusiv pentru acelea privitoare la luptele lui Tuhutum cu Gelu și la voievodatul românesc din centrul Transilvaniei. Pe de altă parte, sistemul de derivare a numeroase toponime medievale din Ungaria și Transilvania, de la numele unor căpetenii de trib și de la descendenții acestora, s-a putut verifica prin prisma textelor Notarului anonim și ale altor cronicari.

În legătură cu sensul derivării — de la antroponim la toponim sau, eventual, hidronim — nu există divergențe de opinii între specialiștii maghiari. Tocmai de aceea ni se pare surprinzător faptul că această regulă nu este aplicată axiomatic și în cazul lui Gelou/Gelu. Potrivit unei păreri care tinde să obțină sufragerii generale în literatura istorică maghiară contemporană, Notarul anonim ar fi inventat persoana lui Gelou, inspirându-se din toponimia transilvăneană, unde există un Gilău (jud. Cluj) la confluența Căpușului cu Someșul Mic, denumit în ungurește Gyalu, atestat documentar încă de la mijlocul secolului al XIII-lea¹⁵¹. Trebuie precizat că și numeroase toponime românești sînt creații secundare; și își au obârșia din antroponime, preluînd numele întemeietorilor de localități ori ale stăpînitorilor acestora¹⁵². Fenomenul invers, constînd din adoptarea de către anumite persoane a numelui localității de unde erau originare, dispune, de asemenea, de o anumită proliferare, cantonată însă de obicei la cazul persoanelor situate la limitele inferioare ale piramidei sociale. Poziția înaltă a lui Gelu în angrenajul social îl exclude bineînțeles din această a doua categorie.

Chiar admițînd că numele voievodului român nu a fost transmis lui Anonymus și că acesta s-ar fi simțit obligat, spre a conferi o veridicitate suplimentară operei sale istorice, să-l plăsmuiască, nu vedem de ce el l-ar fi însoțit de explicația *quidam Blacus* și nu ar fi adăugat *quidam Sclavus* sau *quidam Bulgarus*, înal ales că era informat că la descălecarea ungurii s-au ciocnit în Pannonia de slavi și bulgari.

Nominalizarea *Blaci*-lor de primul mare cronicar al trecutului ungar a creat inconveniente insurmontabile pentru istoriografia ce tăgăduiește continuitatea nord-dunăreană a românilor și prezența lor anterioară ungarilor în Transilvania. Tentativele de a explica cit de cit plauzibil menționarea *Blaci*-lor au deja o vechime biseculară și ele converg de regulă spre două curenți principale de opinie: potrivit primului dintre ele, nu s-ar putea stabili o echivalență între români și *Blaci*, aceștia din urmă fiind considerați o populație neolatină occidentală, cel mai frecvent franci sau italieni; cel de-al doilea curent înclină spre ideea că inserarea *Blaci*-lor în cronică ar reprezenta un anacronism, Anonymus transferind realitățile etnice de la sfîrșitul secolului al XII-lea cu trei secole mai înainte.

Nu stă în intenția noastră să reluăm întreaga discuție în legătură cu această controversă, cu altă mai mult cu cît ea a făcut și în anii din urmă obiectul unei ample și pertinente analize, care a dovedit în chip limpede că nu poate fi vorba nici de identificarea *Blaci*-lor cu francii sau cu alt neam romanic din vestul Europei, nici de anacronismul menționării lor la cumpăna dintre secolele IX și X¹⁵³.

De altfel, faptul că ungurii au găsit pe români în Transilvania după ce au migrat dinspre stepele nord-pontice este confirmat de vechea cronică kieviană *Pověst' vremennykh let*, terminată de redactat la primii ani ai secolului al XII-lea. Potrivit acestui izvor, ungurii, care erau nómazi la fel ca și polovții (=cumani), și-ar fi stabilit o vreme sălașele pe Nipru, în apropiere de Kiev, apoi ar fi trecut mîinii „ungurești”, ciocnindu-se cu volohii și slavii, eveniment datat cronat în 6406 (=898), deci cu doi ani mai tîrziu decît s-a petrecut în realitate. Succesul fiind de partea ungarilor, ei ar fi alungat pe volohi și ar fi supus pe slavi, luîndu-le în stăpînire țara: *Идоша угри мимо Клевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорьское, и пришедше къ Днѣпру стаца вежами; была бо ходяще аки се половци. Пришедше от востока и устремившася чересь горы великия яже прозвашася горы Угорьскыя, и по-*

¹⁵⁰ Gh. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, ed. V. Răpeanu, București, 1980, p. 189—225; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, *passim*; M. Rusu, *The autochthonous population and the Hungarians on the territory of Transylvania in the 9th—11th centuries*, in *Relations...*, 1975, p. 201—217; idem, *Frühformen der Staatsentstehung in Rumänien—Beobachtungen zur sozialökonomischen und politischen Lage*, in *Zeitschrift für Archäologie*, 18, 1984, p. 189—207; idem, *Considerații cu privire la situația social-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, in *AMN*, XXI, 1984, p. 181—195; Șt. Matei, P. Iambor, *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, in *AMN*, XVII, 1980, p. 507—515.

¹⁵¹ Gy. Györffy, *Système de résidences...*, p. 121—122. Cf. și N. Drăganu, *op. cit.*, p. 426—432. Pentru combaterea acestei aserțiuni, cf. V. Ciociltan, *Observații referitoare la*

românii din cronică Notarul anonim al regelui Bela, in *Revista de istorie*, 40, 1987, 5, p. 448—451.

¹⁵² I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 114; H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor denălmase românești*, III, București, 1965, p. 38 și urm.; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, II, 1979, p. 475—494; I. Pătruț, *Nume de persoane și nume de locuri românești*, București, 1984, *passim*. Cf. și R. Popa, *Considerații istorice pe marginea toponimiei vechi maramureșene*, in *Revista de istorie*, 30, 1977, 8, p. 1447 și urm.

¹⁵³ V. D. Koroljuk, *Славяне, валахи, римляне и римские наместники венгерского "Анонима"*, in *Юго-Восточная Европа в средние века*, I, Chișinău, 1972, p. 139—159 (studiu inclus și în idem, *Славяне и восточные романы в эпоху раннего средневековья*, Moscova, 1985, p. 186—204); S. Brezeanu, „Romani” și „Blachi” la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*, in *Revista de istorie*, 34, 1981, 7, p. 1313—1340.

чаша воевати на живущая ту волохи и словѣни [...] Посемъ же угри прогнаша волѣхъ, и наслѣднѣи землю ту, и сѣдоша съ словѣны, покоривше я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьска¹⁵⁴. Acest pasaj, ce descrie strămutarea ungarilor în Pannonia, a fost preluat aproape integral în numeroase lelipisețe rusești ulterioare¹⁵⁵.

Invocându-se anumite inadvertențe de formulare ale cronicii kieviene, atribuite călugărului Nestor de la Lavra Pecerskaia, unii istorici au emis părerea că și în acest caz prin etnonimul *voloh* ar fi fost avuți în vedere francii¹⁵⁶, neținându-se seama că în cronică francii apar nominalizați cu propriul lor nume. Faptul că două izvoare din două arii culturale diferite redau într-un mod relativ apropiat aceleași evenimente conferă garanția veridicității informațiilor transmise. Sesizând inconvenientul ce decurge de aici pentru teoriile susținute, în *Erdely története* se lansează cu nonșalanță ideea că Anonymus ar fi avut acces la datele istorisite în cronică kieviană și s-ar fi inspirat din ele în pasajele privind înfruntarea dintre români și unguri. Autorii volumului pretend că Notarul anonim s-a informat din letopisețul rusec fie personal, fie prin intermediul ungarilor care l-au însoțit în Halici pe prințul Andrei, atunci când ar fi deținut, între 1188 și 1190, tronul cnezatului¹⁵⁷. Aceștia nu au detaliat asupra modului cum putea cărturarul de la curtea lui Bela să ia contact direct cu textul din *Povest' vremennykh let*. Versatilitatea utilizării latinei medievale, ce îl situează printre magiștrii epocii sale, este în afara oricăror contestări. Nu au trecut nerelevante nici cunoștințele sale de limbă greacă¹⁵⁸. În schimb, nu transpare după opinia noastră din nici un pasaj al *Geslei* sugestia că Anonymus și-ar fi însușit slavonul. Juxtapunerea textelor celor două mari cronici, redactate la mănăstirea de lângă Kiev și, respectiv, la curtea Arpadienilor, nu permite sesizarea similitudinilor între conținutul lor. Dacă Notarul anonim avea cunoștință de creația confratelui său kievian întru preocupări, cum de nu a fost tentat să împrumute din ea nici un amănunt din relatările asupra numeroaselor contacte ruso-maghiare, mulțumindu-se doar cu micul pasaj ce evocă prezența volohilor în teritoriile rîvnite de coroana Sf. Ștefan? Întrucât nu se schițează nici cea mai firavă încercare de lămurire a acestor aspecte, problema raportului de interdependență dintre operele cronicărești în discuție — prezentată drept o certitudine! — este plasată pe un teren de o epatantă labilitate. Mult mai plauzibilă ni se pare explicarea coincidenței mențiunilor despre valahi din cele două izvoare prin utilizarea unei surse comune: tradiția orală slavă din Ungaria sau din ținuturile central-europene învecinate¹⁵⁹.

În ceea ce privește respingerea ca anacronică a mențiunilor lui Anonymus asupra *Blaci-lor*, pentru motivul că aceștia sînt asociați adesea în text cu *Cumani*, o analiză globală a modalităților de utilizare a etnonimelor în *Gesta Hungarorum* este de natură să situeze discuția pe un alt făgaș decît cel avut în vedere cu cîțiva ani în urmă. Așa cum s-a observat, de prezența cumanilor în evenimentele din Ungaria și Transilvania în jurul anului 900 nu poate fi vorba întrucît, la data respectivă, ei nu ajunseseră nici măcar în zona meridională a Europei Răsăritene. De-abia în anul 1055 detașamente cumane sînt semnificate pentru prima dată la hotarele sudice ale Rusiei, semn că își făcuseră apariția în ținuturile de la nordul Mării Negre. Calea spre vest, spre cîmpurile de la Dunărea de Jos, le-a fost deschisă odată cu migrația uzilor în Peninsula Balcanică în 1064/1065. În baza acestor fapte prezența cumanilor în textul cronicii Notarului anonim — și *mutatis mutandis* a românilor — a fost considerată drept anacronică de Robert Roesler și emulii săi¹⁶⁰.

Interpretarea dată de unii specialiști, potrivit căreia prin *Cumani* Anonymus înțelegea pe pecenegi, care apar însă în *Gesta Hungarorum* și cu numele lor autentic, nu poate fi acceptată decît numai pentru anumite situații. La o explicație mult mai plauzibilă, ce tinde să fie acceptată de majoritatea istoricilor, a ajuns eruditul budapestan György Györffy. După opinia sa, Notarul regelui Bela a tradus în latină prin *Cumani* etnonimul *kun*, care în maghiara arhaică desemna nu numai pe cumani, ci și alte populații turcice de stepă. În mai multe ipostaze, prin etnonimul *Cumani* Anonymus se referea la cabari, iar în altele la pecenegi¹⁶¹. Astfel, atunci cînd relatează asocierea celor șapte duci ai *cuma-*

¹⁵⁴ *Повесть временных лет*, I, p. 21.

¹⁵⁵ *Троицкая летопись*, ed. M. D. Priselkov, Moscova—Leningrad, 1950, p. 61; *Русская летопись по Никонову списку*, I, Sanktpeterburg, 1767, p. 26; *Пятиъвская летопись*, ed. a 2-a, în *Полное собрание русских летописей* (în continuare se va abrevia PSRL), II, S. Peterburg, 1908, col. 18; *Летопись по Воскресенскому списку*, în PSRL, VII, Sanktpeterburg, 1856, p. 270; *Летописный сборникъ именуемый Тверская летопись*, în PSRL, XV, Sanktpeterburg, 1863, col. 34; *Симеоновская летопись*, în PSRL, XVIII, S. Peterburg, 1913, p. 9—10; *Львовская летопись* (I), în PSRL, XX, I, S. Peterburg, 1910, p. 45; *Ермолинская летопись*, în PSRL, XXIII, S. Peterburg, 1910, p. 3; *Начало летописи по Эрмитажному списку*, în PSRL, XXV, Moscova—Leningrad, 1949, p. 312; *Летописный свод 1497 г.*, în PSRL, 28, Moscova—Leningrad, 1963, p. 14; *Летописный свод 1518 г.* (*Даровская летопись*), în PSRL, 28, p. 168.

¹⁵⁶ M. Gyóni, *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*, în *Études slaves et roumaines*, II, 1949, I, p. 56—92.

¹⁵⁷ *Erdely története*, I, Cap. III, I, p. 240—241.

¹⁵⁸ J. Horváth, *Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meister P.*, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVII, 1969, I, p. 17 și urm.

¹⁵⁹ V. D. Koroliuk, *Волохи и славяне русской летописи*, Chișinău, 1971, p. 20—21; E. A. Rikman, *Некоторые вопросы романизации населения левобережья Нижнего Дуная в первой половине I тысячелетия н. э.*, în *Славяно-волжские связи*, Chișinău, 1978, p. 60.

¹⁶⁰ R. Roesler, *op. cit.*, p. 207—208, 215.

¹⁶¹ Gy. Györffy, *A kun és román népnév eredetének kérdéséről*, în *Antiquitas Hungarica*, II, 1948, 1—2, p. 158 și urm.; idem, *Krónikáink...*, p. 96, 125; idem, *Время составления анонимом «Делний венгров» и степень достоверности этого сочинения*, în *Летописи и хроники*, Moscova, 1974, p. 119—120. Cf. și V. Spinei, *Realități etnice...*, p. 55.

nilor la triburile ungurilor care se îndreptau spre Pannonia, cronicarul îi viza desigur pe cabari, narațiunea fiindu-i confirmată pentru aceste evenimente de un pasaj din *De administrando imperio*. În schimb, în capitolul unde se istorisește înfruntarea lui Glad cu ungurii, *cumanii* din serviciul voievodului bănăţean erau probabil în realitate pecenegi.

Dacă am admite anacronismul menţiunilor *Blaci*-lor de către Anonymus şi Simon de Keza şi pretinsa lor migrare din Peninsula Balcanică în regatul arpadian în secolele XII—XIII, cum susţin numeroşi istorici maghiari contemporani¹⁶², ar trebui să considerăm pe cei doi cronicari drept total ruşi de ambianţa politică şi demografică în care au creat. Este greu de imaginat că două autorităţi ai scrisului istoric, cu cunoştinţe şi relaţii foarte vaste, să fi ignorat transferul din dreapta în stînga Dunării a unor mari grupări umane, devenite predominante numerice în Transilvania, şi să fi atribuit românilor, în ciuda evidenţelor sesizabile, de toată lumea, o vechime mai mare decît a ungurilor în teritoriul regatului. Un asemenea procedeu ar fi nefiresc la nişte cronicari pe care prezenţa timpurie sau recentă în regat a diferitelor etnii nu i-a lăsat niciodată indiferenţi¹⁶³. Nu vedem prin urmare, de ce să nu fi manifestat aceeaşi consecvenţă şi în cazul românilor.

Pentru problema în discuţie revelatoare sînt şi pasajele din cronicile latino-maghiare din secolele XIII—XV, unde se fac referiri la aspectele de ordin etno-demografice din Ungaria. Astfel, în penultimul deceniu al secolului al XIII-lea, Simon de Keza, după ce menţionează stabilirea în regatul arpadian a unor familii de vază cu supuşii lor de *terra Latina vel de Alamannia*¹⁶⁴, arată că, în vremea „ducelui” Geza (970—997) şi a altor regi, ar mai fi venit boemi, polonezi, greci, bessi (=pecenegi), armeni şi reprezentanţii mai tuturor neamurilor străine, pentru a-şi oferi serviciile suveranului şi nobililor unguri: *Intraverunt quoque temporibus tam ducis Geichae quam aliorum regum Boemi, Poloni, Graeci, Bessi, Armeni et fere ex omni externa natione*¹⁶⁵.

Reluind în linii generale datele avute în vedere şi de Simon de Keza, autorii cronicilor latino-maghiare ulterioare adaugă la acestea numeroase elemente suplimentare. Astfel, în *Chronicon Pictum Vindobonense* şi *Chronicon Monacense* numărul populaţiilor venite în Ungaria este mult augmentat: *Præterea intraverunt in Vngariam tam tempore regis Geyche et sancti regis Stephani, quam diebus regum aliorum, Bohemi, Poloni, Greci, Ispani, Hismahelite seu Saraceni, Bessi, Armeni, Saxones, Turingi, Misnenses, et Rhenenses, Cumani, Latini*¹⁶⁶. În cronică păstrată la München stabilirea respectivelor populaţii este limitată temporal numai la domnia lui Geza şi Ştefan cel Sfînt, în vreme ce în aceea de la Viena se arată că exodul s-ar fi produs şi în „zilele altor regi”, desigur ulterioari.

După cum se observă, din toate enumerările evocate lipsesc — nu întimplător — *Blacki*-i, a căror pondere în tabloul demografic al regatului arpadian şi angevin era însemnată, iar în acela al Transilvaniei majoră, astfel că o ignorare a lor, în cazul cînd s-ar fi numărat între neamurile colonizate, este exclusă. Faptul că românii, la fel ca şi slavii, nu sînt nominalizaţi între populaţiile stabilite în regatul ungar confirmă mărturiile izvoarelor care le relevă prezenţa într-o perioadă anterioară exodului ungurilor.

Conştiinţa dăinuirii din timpuri străvechi pe pămîntul transilvănean o aveau şi românii, într-o vreme cînd originea lor nu devenise încă o problemă de dispută politică sau ştiinţifică. Astfel, într-un act din anul 1366, redat în *extenso* într-un document din 1557, legat de un litigiu local, se citează opinia românilor din satul Sfîntu Petru (=Petriş), din ţinutul bistriţean, potrivit căreia deţineau teritoriul „de peste o mie de ani şi pe care l-au apărut de multe ori cu singele, atît ei cît şi strămoşii lor” (*...Territorium suum ultro Mille Annos possessum per se et majores suos multis vicibus sanguine redemptum*). Semnificativ este şi faptul că argumentarea românilor din localitatea nord-transilvăneană a fost găsită convingătoare de organele judecătoreşti ale oraşului şi districtului Bistriţa, astfel că li s-a dat cîştig de cauză într-un proces de proprietate¹⁶⁷. Actul invocat adaugă o filă suplimentară la şirul dovezilor în sprijinul autohtoniei româneşti în arealul intracarpatie.

Asupra statutului politic al Transilvaniei în secolul al X-lea, în literatura de specialitate persistă mai multe puncte de vedere, separate de divergenţe mai mult sau mai puţin tranşante. O evocare, fie şi concisă, a acestor puncte de vedere şi a nuanşelor de interpretare, dată fiind marea lor diversitate, ni se pare neoperantă în acest cadru, pentru spaţiul prea amplu pe care l-ar pretinde.

¹⁶² Gy. Györfly, *Formations d'Etats au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du Notaire Anonymus*, în *Nouvelles études historiques*, I, Budapesta, 1965, p. 45—46; idem, *Bp.e.m.*, p. 126—127; Gy. Kristó, *Rómalak és vlachok Nyugatnyugat és Anonymusál*, în *Századok*, 112, 1978, 4, p. 655—657.

¹⁶³ I. Moga, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen Age*, Sibiu, 1944, p. 16—17; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, Bucureşti, 1980, p. 186—187; S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 1 336—1 337.

¹⁶⁴ Simon de Keza, p. 188.

¹⁶⁵ *Ibidem*, p. 192.

¹⁶⁶ *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 27, 142. Cf. şi *Chronicon Monacense*, p. 63. În lista populaţiilor stabilite în Vngierlant în vremea domniilor lui Geza şi Ştefan I, dată de Henric de Mügelin (p. 140), după *Pehem, Polan, Krichen, Hyspanien, Winden, Armenien, Sachssen, Hayden*, sînt enumeraţi şi *Wolachen*, ceea ce este nesemnificativ pentru aspectul pe care îl dezbatem, întrucît compilatorul german nu a făcut decît să traducă — în mod nu prea fericit — pe *Latini* prin *Wolachen*.

¹⁶⁷ T. Ghiţan, *Un important document bistriţean de la 1366*, în *File de istorie*, Bistriţa, IV, 1976, p. 134—145.

În ultimii ani a recăpătat o anumită audiență părerea potrivit căreia, în cursul secolului al X-lea, în interiorul arcului carpatic s-ar fi extins dominația politică a pecenegilor, care nu și-ar fi exercitat însă stăpânirea în adevăratul sens al cuvântului, mulțumindu-se cu acapararea citorva puncte de sprijin și perceperea de dări, fără să se imixtioneze în viața internă a comunităților locale¹⁶⁸. Drept argument pentru susținerea acestei concepții se citează numeroasele toponime amintind de numele tribului turanic, care derivă de cele mai multe ori de la forma maghiară a etnonimului: *besenyő*, transpus în latină prin *Bessi* sau *Bissenii*. Dat fiind faptul că majoritatea respectivelor denumiri de localități evocă nu modalitatea românească de desemnare a etnonimului, ci pe cea ungurească, se poate conchide că toponimele în discuție au apărut într-o perioadă ulterioară secolului al X-lea, cînd în regiunile transilvănene pătrunsesse administrația regalității arpadiene. Toponimele derivînd de la *besenyő* provin desigur de la trupele auxiliare de pecenegi intrate în serviciul coroanei maghiare în secolele XI—XIII, atestate în mai multe categorii de izvoare. În favoarea acestei afirmații pledează, între altele, dispunerea toponimelor examinate în zonele de graniță din sudul Transilvaniei și din ținutul Bihorului¹⁶⁹.

Menționăm, de asemenea, că în afara unor raiduri pasagere, de tipul celor întreprinse în vremea lui Gelu¹⁷⁰, Ștefan I¹⁷¹ și Salomon sau Ladislau I¹⁷², nu există nici o atestare a prezenței pecenegilor în Transilvania în secolele X—XI. Pe de altă parte, nu s-a semnalat nici o descoperire arheologică certă din aceeași perioadă susceptibilă de a fi pusă pe seama nomazilor turanici. Dacă pecenegii s-ar fi aflat în Transilvania la mijlocul secolului al X-lea, Constantin Porphyrogenetos nu ar fi indicat o distanță de patru zile de mers între Patzinakia și Turcia (= Ungaria)¹⁷³. Precizarea împăratului-chronicar poate fi acceptată ca fiind apropiată de realitate întrucît distanțele între Patzinakia și alte țări sînt redată cu destulă veridicitate. După strămutarea ungarilor în Cîmpia Pannonică, culmile masive și împădurite ale Carpaților s-au interpus între aceștia și pecenegi, astfel că ambele populații, separîndu-și sferile de interes, nu au mai avut motive de confruntare timp de mai multe decenii. Atunci cînd, în prima jumătate a secolului al X-lea, la o dată greu de determinat cu precizie, solia bizantină condusă de clericul Gavril a pretins ungarilor să pornească împotriva pecenegilor, pentru a-și recuceri vechile teritorii, aceștia au refuzat în modul cel mai hotărît, invocînd superioritatea militară a foștilor adversari, care îi izgoniseră din ținuturile de la nordul Mării Negre¹⁷⁴.

Diplomația bizantină era informată că pecenegii pot să-i atace pe unguri¹⁷⁵ și că, prin urmare, se putea apela la ei cînd interesele Constantinopolului pretindeau o asemenea acțiune. Confruntări războinice între cele două popoare nu au avut totuși loc în cursul secolului al X-lea. Dimpotrivă, între ele s-au ivit prilejuri de conlucrare militară în 932 sau în anii imediat următori, cînd au organizat o expediție comună împotriva Imperiului bizantin¹⁷⁶. Raporturile bune s-au menținut și ulterior, în vremea domniei lui Taksony (955—971), a cărui soție, potrivit informației lui Anonymus, era originară de *terra Cumanorum*¹⁷⁷. Cărturarul de la curtea Arpadienilor avea probabil în vedere sorgintea ei pecenegă, întrucît în secolul al X-lea cumanii nu depășiseră încă în cursul Volgăi. Tot în timpul domniei lui Taksony a fost primit în Ungaria un șef al pecenegilor, Thonuzoba, cu ceata sa¹⁷⁸, desigur pentru a servi drept trupe auxiliare. În legătură cu știrea despre colonizarea unui grup de pecenegi, la granița cu *teutonii* (= germanii), de către Zoltan¹⁷⁹, fiul lui Arpad, s-au exprimat rezerve nu în ceea ce privește faptul în sine, ci relativ la datarea acestuia, specialiștii optînd pentru plasarea sa într-o epocă ulterioară¹⁸⁰. În schimb, primirea în regat a pecenegilor veniți din Bulgaria de către Ștefan cel Sfînt¹⁸¹ este pe deplin credibilă. Prezența în Transilvania a elementului militar peceneg aflat în slujba coroanei arpadiene este semnalată de-abia la începutul secolului al XII-lea. Din actele de cancelarie ale vremii aflăm că, în componența armatei

¹⁶⁸ N. Iorga, *Istoria românilor*, III, *Cititorii*, București, 1937, p. 29 și urm.; idem, *Locul românilor în istoria universală*, ed. R. Constantinescu, București, 1985, p. 90—91; Șt. Pascu, *Voievodatul...*, I, p. 81—84; Th. Năgler, *op. cit.*, p. 110—111. Cf. și I. Barbovescu, *Die Bäsch-Araba und die Anfänge des rumänischen Staates*, în *Romänische Revue*, VII, 1981, p. 46—48.

¹⁶⁹ D. A. Rassovsky, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Византии*, în *Seminarium Kondakovianum*, VI, 1933, p. 19 și urm.; C. Suru, *Dictionar istoric al localităților din Transilvania*, București, I, 1967, p. 75; II, 1968, p. 32, 298; H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972, p. 99—114, 237—238.

¹⁷⁰ Anonymus, p. 66.

¹⁷¹ *Legenda S. Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartwico, episcopo conscripta*, ed. E. Bartoniek, în *SRH*, II, p. 389, 397, 423; Henric de Mügelin, p. 109—111.

¹⁷² Simon de Keza, p. 182 (unde invazia este fixată în timpul domniei lui Ladislau I); *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 55—57, 175—177; *Cronica Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. Al. Domanovszky, în *SRH*, I, p. 366—368; *Chronicon Monacense*, p. 75; *Chronicon Budense*, p. 127—

128; Thwrtáz, p. 116—117 (unde invazia este atribuită cumanilor și este datată în vremea domniei regelui Salomon); Antonii Brousinii *Historia Pannonica sive Hungaricarum rerum decades IV et dimidia*, Coloniae Agrippinae, 1690, p. 159 (unde atacul este pus pe seama cumanilor și plasat în timpul lui Ladislau I). Lupta între unguri și turanici s-a dat la Kyrieleis, pentru etimologia căruia, cf. P. Ș. Năsturel, *Un vestige cyrillo-méthodien dans la toponymie de la Transylvanie en 1068*, în *Εἰρητικός τόμος Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐπὶ τῇ 1000 ἑτηρίδι*, Thessalonik, 1968, p. 213—216.

¹⁷³ Constantinus Porphyrogenitus, p. 168—169.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 54—57.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 64—65.

¹⁷⁶ Maçoudi, *Les Prairies d'or*, ed. C. Barbier de Maynard și A. Pavet de Courteille, II, Paris, 1863, p. 58—64; idem, *Le livre de l'avertissement et de la revision*, ed. B. Carr de Vaux, Paris, 1896, p. 244—245. Cf. și J. Marquart, *op. cit.*, p. 61—63.

¹⁷⁷ Anonymus, p. 114.

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 116.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 113—114.

¹⁸⁰ H. Göckenjan, *op. cit.*, p. 97.

¹⁸¹ *Legenda S. Stephani...*, p. 398, 425—426.

comitetului Ioachim din Sibiu, care prin 1210 pornea în expediție împotriva Bulgariei, intrau sași, vlahi, secui și pecenegi¹⁸², precum și faptul că, în 1224, în sudul Transilvaniei exista o așa-numită „pădure a românilor și pecenegilor“ (*silva Blacorum et Bissenorum*)¹⁸³.

Conform unui alt punct de vedere, avansat încă în secolul trecut, dar reiterat și în istoriografia contemporană, Banatul și Transilvania intracarpatică — în totalitate sau numai partea sa sudică — s-ar fi aflat în stăpânirea directă a statului bulgar ori a unor principii bulgari sau vasali țaratului, în tot cursul secolului al X-lea, menținându-se statutul politic impus încă din secolul anterior. Pierderea pozițiilor bulgare din aceste teritorii s-ar fi produs, în concepția amintită, prin 1002 sau 1003, odată cu ofensiva lui Ștefan I în teritoriul transilvănean, desfășurată concomitent cu aceea a bizantinilor în zonele apusene ale țaratului lui Samuel¹⁸⁴. Această aserțiune s-a putut baza pe o formulare mai puțin explicită a lui Simon de Keza, care, evocând întreprinderile belicoase ale regelui Ștefan I, vorbește în aceeași frază atât despre cucerirea celor Șapte Cetăți, adică a Transilvaniei, cât și despre războiul purtat cu Kean, „ducele“ bulgarilor și slavilor¹⁸⁵. Interpretând greșit textul lui Simon de Keza, din care s-au inspirat, autorii cronicilor latino-maghiare din secolele XIV—XV lasă să se înțeleagă că luptele cu Kean au avut loc în interiorul arcului carpatic¹⁸⁶, de aici decurgând concluzia că o parte a acestui teritoriu s-ar fi găsit sub dominația sa. Spre deosebire de cronicile evocate, Notarul anonim — atunci când se referă la campania intracarpatică a regelui Ștefan I — nu amintește de nici o ciocnire cu Kean. În schimb, în *Gesta* sa, Kean, desemnat drept *magnus dux Bulgarie*, este considerat strămoș al „ducelui“ Salan, care stăpânea între Dunăre și Tisa în momentul apariției oștilor lui Arpad în Pannonia¹⁸⁷. Neconcordanța dintre cronici se datorează desigur variantelor tradiției orale aflate în circulație în perioada când erau redactate. Este evident că predecesorul lui Salan nu poate fi identic cu adversarul lui Ștefan cel Sfânt în pofida coincidenței de nume. Numeroși specialiști întrevăd în Kean din *Gesta* lui Anonymus pe chaganul Krum (803—814), care a extins controlul militar al bulgarilor în interfluvii delimitat de Dunăre și Tisa, iar în Kean din *Gesta* lui Simon de Keza pe țarul Samuel (997—1014), împotriva căruia s-au coalizat armatele bizantine ale lui Vasile II și acelea ungurești ale lui Ștefan I¹⁸⁸. În general, Kean nu este considerat un antroponim, ci un nume generic derivat de la demnitatea de han sau chagan, desemnând pe conducătorul suprem al bulgarilor. Această etimologie este pe deplin plauzibilă pentru Kean din opera Notarului regelui Bela, dar nu și pentru un dinast din jurul anului o mie, știut fiind faptul că, după creștinare, suveranii bulgari au adoptat titlul de țar. Una din primele dovezi în acest sens o aflăm în *Tratatul împotriva bogomililor*, redactat la mijlocul secolului al X-lea de învățatul bulgar Cosma Preotul, unde se vorbește despre țarul Petru (927—970)¹⁸⁹. Indiferent însă de această nepotrivire, este limpede faptul că personajul istoric din cronica lui Simon de Keza și din lucrările compilatorilor săi, care se ascunde sub numele de Kean, nu a avut în realitate nimic de-a face cu evenimentele din Transilvania, ceea ce exclude prezumtiva dănuire a dominației bulgare până în preajma anului 1002. Așa cum reiese din textul lui Anonymus, ungurii au lichidat pozițiile bulgare de la nordul Dunării, în mod progresiv, încă în primii ani de la așezarea în pustă și nu vedem cum ar fi putut persista în urma loviturilor primite firavele avanposturi transilvăne ale țaratului, în eventualitatea că ele vor fi fost deținute vreodată în mod real. În sprijinul aprecierilor de mai sus se cuvine a invoca afirmațiile explicite din *Chronicon Piclum Vindobonense* și din *Chronicon Posoniense*, potrivit cărora, în 1002, Gyula ar fi domnit peste „întregul regat“ transilvănean (*locius ultra siluam regni gubernacula possidebat*)¹⁹⁰; formulare aflată în vădită contradicție cu un pasaj imediat ulterior din aceeași izvoare narative, de unde rezultă prezența lui Kean în interiorul arcului carpatic. De altfel, nu numai textele menționate, ci și citeva cronici occidentale, ca și Notarul anonim și Simon de Keza, îl indică drept stăpînitor al Transilvaniei, în jurul anului o mie, pe Iulus/Geula/Iula/Gyula¹⁹¹, care preluase vechile domenii ale lui Gelu.

¹⁸² Documente privind istoria României, C. Transilvania, Veacul XI, XII și XIII, I (1075—1250), București, 1951, p. 338—341.

¹⁸³ *Ibidem*, p. 209.

¹⁸⁴ D. Onciul, Teoria lui Roesler, în *idem*, *Serieri istorice*, I, ed. A. Sacardoșanu, București, 1968, p. 142, 187, 209; *idem*, *Românii și ungurii în trecut*, în *Serieri...*, II, 1968, p. 346; I. Božilov, *Анонимът на Хазе. България и България на Долни Дунав в края на X век*, Sofia, 1979, p. 115; Gy. Kristo, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államig.*, Budapest, 1980, p. 192.

¹⁸⁵ Simon de Keza, p. 172.

¹⁸⁶ *Chronicon Piclum Vindobonense*, p. 32—33, 148—149; *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, p. 315—317; *Chronicon Posoniense*, p. 36—37; *Chronicon Monacense*, p. 67. Cf. și Henric de Mügelin, p. 149 (unde Kean nu este nominalizat).

¹⁸⁷ Anonymus, p. 48.

¹⁸⁸ A. Decel, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, în *idem*, *Relații româno-*

orientale, București, 1978, p. 67—69; Gy. Moravcsik, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen*, în *Revue des études sud-est européennes*, VII, 1969, 1, p. 169—170. Cf. și Gy. Györffy, *Zur Geschichte der Eroberung Ochrids durch Basilios II*, în *Actes du XIIe Congrès International d'études byzantines, Ochrinde 10—16 septembre 1961*, II, Belgrad, 1964, p. 151—152.

¹⁸⁹ V. Gjuzev, *Les appellations de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques (VIIe—XVe s.)*, în *Сборник с имен на нрѣф. Сманчо Бакалос*, Sofia, 1984, p. 49.

¹⁹⁰ *Chronicon Piclum Vindobonense*, p. 32, 148; *Chronicon Posoniense*, p. 36.

¹⁹¹ *Annales Hildesheimenses*, în *MGH*, S. III, Hannoverae, 1839, p. 92; *Annales Altahenses maiores*, ed. W. de Giesebrecht și E. L. B. ab Oefele, în *MGH*, S. XX, Hannoverae, 1868, p. 790; A. F. Gombos, *Catalogus...*, I, p. 92, 141 (unde, spre deosebire de cronicile latino-maghiare, campania lui Ștefan I în Transilvania este plasată în anul 1003); Anonymus, p. 69; Simon de Keza, p. 172.

* * *

În momentul pătrunderii în Cimpia Pannonică, ungurii prezentau caracteristici tipice unei societăți nomade, pe care și le-au menținut în forme mai mult sau mai puțin alterate timp de aproximativ un secol. Ele fuseseră profund implantate în structurile tribale în perioada lor îndelungată de staționare în stepele ponto-caspice.

În condițiile ecologice ale Eurasiei, cu mari diferențieri climatice de la un anotimp la altul, crescătorul de vite din stepe era obligat — pentru asigurarea mijloacelor de subzistență — la un trai nomad sau seminomad în scopul de a-și hrăni turmele. Triburile pastorale creșteau turme de ovine, bovine și cabaline în primul rând pentru asigurarea necesităților alimentare, dar și pentru obținerea unor materii prime (piei, lână), pentru schimb și transport. Posesiunea cailor și cămilor conferea însă nu numai avantaje de ordin economic sau utilitar, ci reprezenta un real potențial social și politic¹⁰².

Necesitățile de protejare a terenurilor de pășunat și mai ales a turmelor față de tendințele hrăpărețe ale triburilor vecine de același neam sau străine au impus măsuri de organizare militară. O incursiune de jaf bine ținută avea șansele să se soldeze pentru comunitățile pastorale cu consecințe catastrofale, de natură să le periclitaze însăși supraviețuirea fizică, prin faptul că în numai cîteva ceasuri puteau fi deposezate de turmele ce le asigurau subzistența. Lovituri cu asemenea efect decisiv erau incomparabil mai greu de dat comunităților agricole, beneficiare ale unei economii mixte, la care recoltarea se făcea în etape diferite, iar depozitarea chibzuită a bunurilor alimentare putea evita pierderea sau distrugerea lor totală. În condițiile permanentizării pericolelor, lumea nomazilor de stepă a evoluat treptat spre tiparele unei societăți cu valențe războinice. Tentativele de a-și spori turmele fără muncă au reprezentat imboldul pentru acțiuni de pradă pe seama vecinilor, cu timpul apărind o reală profesionalizare pe plan militar, astfel că jaful devine o sursă periodică de venituri. Țintele întreprinderilor prădalnice le constituiau deopotrivă comunitățile pastorale nomade și acelea agricole sedentare, dispuse, cînd mijloacele de apărare erau estimate drept insuficiente, să se alăture invadatorilor ori să-și cumpere pacea prin acceptarea plății tributului¹⁰³.

Pentru dobîndirea mijloacelor de trai, în condițiile în care nu dispuneau de produse agricole, nomazii trebuiau să posede un număr destul de mare de animale. Potrivit unor evaluări, la mijlocul secolului al XVIII-lea, o familie de kalmuci compusă din cinci persoane avea nevoie pentru a supraviețui de opt iepe, un armăsar, zece vaci și un taur, iar în secolul următor de un șeptel de 50—100 capete. O familie înstărită de kazahi dispunea în secolul al XVIII-lea de 30—50 cai, 100 oi, 15—25 cornute mari, 20—50 capre și mai multe cămile, în timp ce, un secol mai târziu, minimum pentru subzistență era estimat pentru o familie de cinci sau șase persoane la cinci cai, zece oi și șase vaci. După o statistică mai recentă, o familie cu cinci membri se întreținea cu 15 cai, două cămile, șase cornute mari și 50 oi¹⁰⁴. Numărul mare de animale deținute de nomazi pretindea pășuni foarte întinse. Astfel, potrivit unor calcule efectuate în zona de stepă a Asiei Centrale, o singură oaie avea trebuință în timpul verii de un hectar de pășune, iar în finiturile de deșert de 3—6 hectare de pășune sau chiar mai mult¹⁰⁵. Punerea în corelație a cifrelor de mai sus duce spre concluzia că turmele unei singure familii de păstori nomazi aveau nevoie anual de aproape o sută de hectare de pășune. Cum numărul mare al erbivorelor epuiza repede resursele nutritive ale pășunilor dintr-un anumit perimetru, turmele trebuiau permanent minate spre alte locuri cu vegetație adecvată, de aici decurgînd modul de viață nomad al triburilor ce practicau păstoritul intensiv.

Similitudinile vădite în ceea ce privește modul de trai al ungurilor cu acela al triburilor nomade turcice din stepele ponto-caspice sînt reflectate, între altele, de denumirea de *turci* care li se atribuia ungurilor în diverse izvoare contemporane bizantine și, mai rar, orientale, îndeosebi înainte dar și după trecerea în Cimpia Dunării Mijlocii¹⁰⁶. Semnificația acestui etnonim era întrucîtva asemănătoare cu aceea a denumirii de *sciți* din scrierile autorilor antici. Prin numele de *turci* erau desemnate de regulă toate populațiile nomade și uneori și sedentare ce locuiau în stepele meridionale ale Europei Răsăritene, indiferent de originea lor etnică reală¹⁰⁷, la fel cum în antichitate prin termenul de *sciți*, în afară de sciții propriu-ziși, erau denumite numeroase alte triburi, îndeosebi cele ce duceau un trai nomad. Etnonimul a continuat să fie utilizat cu sens arhaizant și mai târziu, în evul mediu¹⁰⁸.

¹⁰² Fr. Kussmaul, *Das Reiternomadentum als historisches Phänomen*, în *Nomadismus als Entwicklungsproblem*, Bielefeld, 1969, p. 32.

¹⁰³ H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia ordinii tribale*, București, 1980, p. 133—135.

¹⁰⁴ A. M. Khazanov, *Nomads and the outside world*, trad. J. Crookenden, Cambridge, 1984, p. 30.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 51.

¹⁰⁶ H. Schönebaum, *Die Kenntnis der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme*, Berlin-Leipzig, 1922, p. 23—27; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der Türkvolker*

in den byzantinischen Quellen, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 321—322; T. Lewicki, *Madjar...*, p. 1 013.

¹⁰⁷ Gy. Moravcsik, *Byzantinische Humanisten über den Volksnamen „türk“*, în *Köröst Csoma-Archivum*, II, 1926—1932, p. 381—384; *idem*, *Byzantinoturcica*, II, p. 320—327; W. Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie Centrale*, ed. M. Donskis, Paris, 1945, *passim*.

¹⁰⁸ K. Kretschmer, *Scythae*, în *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearb. beg. v. G. Wissowa, ed. W. Kroll și K. Witte, Ser. a 2-a (R—Z), 3, Stuttgart, 1921, col. 923—942; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, p. 279—283.

cînd scîiții dispăruseră de un mileniu de pe scena istoriei, dar stilul lor de viață — a cărui amintire rămăsese impregnată în tradiția orală și scrisă — mai constituia un model de comparație pentru triburile care le ocupau vechile sălașe.

Ritualul și inventarul mormintelor ungurești din secolele IX—XI prezintă în multe privințe analogii cu complexe funerare ale altor populații nomade de stepă, atît a celor care i-au precedat, precum avarii, cit și a celor care i-au succedat în stepele nord-pontice: pecenegii, uzii și cumanii. La fel ca și în mormintările comunităților tribale turanice, acelea ale ungurilor se caracterizau prin depunerea alături de înhumat a unor resturi de la cal, tovarășul nedespărțit al crescătorului nomad de vite, și a numeroase piese de harnașament, arme și obiecte vestimentare²⁰⁰. Diferențele dintre aceste piese din mormintele populațiilor enumerate mai sus sînt mai mult de natură tipologică, reflectînd fireasca lor evoluție în timp. În schimb, dispunerea lor în morminte, cît și trăsăturile de ritual, indică existența unor concepte funerare comune în resorturile lor principale. Marile asemănări cu complexe de înmormîntare ale turanicilor din stepele Eurasiei pe care le prezintă acelea tipice pentru unguri îi plasează evident alături de acești nomazi și din punct de vedere al modului de trai.

Textele autorilor contemporani sînt cit se poate de grăitoare în această privință atît pentru epoca cînd ungurii sălășluiau în nordul Mării Negre, cit și după mutarea în Pannonia.

Astfel, referindu-se la staționarea lor în stepele ponto-caspice, geograful arab Ibn Rusta (Ibn Rosteh), de la începutul secolului al X-lea, arăta cît ungurii locuiau în corturi, ducînd un trai nomad, în căutare de pășuni, teritoriul lor fiind delimitat de două fluvii, care se vărsau în Marea Rum (*bi-Bahr ar-Rum*), adică Marea romanilor, una din denumirile arabe ale Mării Negre. În teritoriile aflate sub stăpînirea ungurilor ar fi existat și întinse suprafețe agricole²⁰¹. Dacă cei ce se preocupau de cultura plantelor erau ungurii înșiși sau anumite populații dependente este o chestiune neclarificată, astfel cît supralicitarea rolului agriculturii în economia ungurilor înainte și imediat după descălecarea la Dunărea Mijlocie²⁰² ni se pare, cel puțin în stadiul actual al cercărilor, fără suficientă acoperire în materialul informativ aflat la dispoziție. Același autor arab precizează cît la sosirea iernii ungurii se îndreptau spre cei doi afluenți ai Mării Rum, unde rămîneau pe durata întregului anotimp friguros, indeletnicindu-se cu pescuitul²⁰³.

Folosirea corturilor de către unguri este relevată și în geografia lui al-Bacri, care probabil cît repeta și celelalte aprecieri ale lui Ibn Rusta despre populația amintită, dar ele nu ni s-au păstrat, textul său fiind lacunar²⁰⁴.

Date în mare parte asemănătoare despre unguri oferă și un tratat de geografie, redactat în anul 982 în Afganistan de un autor anonim persan, unde se arată cît „iarna ei stau pe malul riului care îi separă pe ruși” și cît se hrănesc cu pește²⁰⁵.

O prezentare aproape identică a ungurilor cu aceea a lui Ibn Rusta se face de către geograful persan Gardizi, care și-a redactat lucrarea spre mijlocul secolului al XI-lea, ceea cît indică utilizarea unui izvor comun de proveniență arabă. Gardizi specifică faptul cît ungurii (*Magğariyan*) ocupau un teritoriu întins cu iarbă, mărginit de Marea Neagră (*Darya-ye Rum*) și două fluvii, și cît întreaga iarnă și-o petrec lingă acele cursuri de apă²⁰⁶.

Informațiile oferite la începutul secolului al XII-lea de către Marvazi asupra ungurilor nu diferă prea mult de cele citate anterior, autorul arab precizînd cît ei sînt un popor ce locuiește în corturi și migrează ghidîndu-se după vegetație²⁰⁷.

Aceleași trăsături ale modului de viață se reîntîlnesc cîteva veacuri mai tîrziu la populația din bazinul Volgăi, despre care călătorii occidentali susțineau cît se înrudește cu ungurii. Pe acești preluși strămoși ai ungurilor, rămași păgîni, aveau să-i depisteze în preluia declanșării mării invazii mongole trimișii dominicani ai regelui Bela IV în Magna Hungaria²⁰⁸, pe malurile fluviului Ethil (= Volga). Ei nu cultivau pămîntul, avînd herghelii uriașe și hrînindu-se cu carne, lapte și sînge de cal (*Terras non colunt, carnes equinas lupinas et huius modi comedunt; lac equinum et sanguinem bibunt. In equis et armis habun-*

²⁰⁰ J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, I—III, Braunschweig, 1905; N. Fettich, *Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn* (Archaeologia Hungarica, XXI), Budapest, 1937; Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944; G. Fehér, *Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9.—10. Jahrhundert*, in *Studia Slavica*, V, 1959, 3—4, p. 257—326.

²⁰¹ Ibn Dasta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 26; A. Decel, *Asupra unui pasagiu...*, p. 884.

²⁰² I. Balassa, *A magyar és földművelés kezdetei*, in *Magyar mezőgazdasági múzeum közleményei*, 1969—1970, Budapest, 1971, p. 45 și urm.; I. Fodor, *Einige Kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1971, 2, p. 172—173; Gy. Györffy, *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende*, Budapest, 1983, p. 39 și urm. Anu-

mile preocupări de cultivate a pămîntului nu pot fi totuși contestate, dat fiind cît, în cîteva morminte ale ungurilor din Olimpia Pannonică, s-a semnalat prezența unor uelte agricole. Cf. A. Bartha, *op. cit.*, p. 114.

²⁰³ Ibn Dasta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 26; A. Decel, *Asupra unui pasagiu...*, p. 884.

²⁰⁴ Al-Bacri, p. 474.

²⁰⁵ *Hudud al-'Alam*, p. 101.

²⁰⁶ P. Martinez, *Gardizi...*, p. 160; A. Decel, *Asupra unui pasagiu...*, p. 882 (unde traducerea este în parte diferită).

²⁰⁷ Marvazi, p. 35.

²⁰⁸ Pentru localizarea Magnae Hungariae, cf. K. Czegledy, *Magna Hungaria*, in *Századok*, 77, 1943, 7—10, p. 277—306; E. A. Italikova, *Magna Hungaria*, in *Бонпоси уемопии*, 1975, 7, p. 37—42; I. Fodor, *Die grosse Wanderung...*, p. 201—217.

dant)²⁰⁸, ceea ce arată că nu renunșaseră la nomadismul ecvestru. Călătorii de mai tirziu din estul Europei aveau să remarcă, de asemenea, prezența unei populații ce vorbea o limbă asemănătoare cu aceea a ungurilor. Astfel, Wilhelm de Rubruck întâlnea între fluviile *Etilia* și *Iagal* (= Iaec = Ural) pe bașchiri (*Pascatur*), despre care spunea că aveau aceeași limbă ca și ungurii, că erau păstori și nu cunoșteau viața urbană (*Idcoma Pascatur el Ungarorum idem est, et sunt pastores sine civitate aliqua*)²⁰⁹. Despre Bașchiria (*Baschart*), cu cîțiva ani mai înainte, Plano Carpini făcea succintă adnotare: *id est Hungariam magnam*²¹⁰, în timp ce Benedict Polonul, însoțitorul său în inedita călătorie din Imperiul mongol, nota că bașchirii (*Bascardi*) *sunt antiqui Ungari*²¹¹. Utilizarea numelui de bașchiri (*Badjghird*, *Bashghird*) și pentru ungurii din Pannonia este destul de frecventă la geografii și cronicarii orientali²¹².

Trecînd din stepele nord-pontice în pusta panoniană, ungurii și-au păstrat vreme destul de îndelungată modul de trai nomad. De altfel, ar fi fost imposibil să se debaraseze de acesta într-un timp prea rapid, știut fiind conservatorismul societăților pastorale și cu atît mai mult cu cît ambianța mediului noii patrii oferea condiții optime pentru nomadismul ecvestru. Nu întîmplător, înainte de sosirea ungurilor, se stabiliseră acolo diferite alte populații nomade de crescători de animale în turme, precum sarmații, hunii și avarii. Specificările din cronicile latino-maghiare, potrivit cărora taberere lui Arpad și a supușilor săi erau alcătuite din corturi²¹³, dovedesc perpetuarea traiului nomad.

Foarte interesantă ni se pare și informația cronicii lui Anonymus unde se arată că, după ce Arpad a lăsat în stăpînire insula Sēpel (Csepel), lăsîndu-și caii să se odihnească și să pască, și a pus să se construiască case pentru curtea sa, ar fi rămas acolo din aprilie pînă în octombrie²¹⁴. Lunile indicate de cronicar reprezintă tocmai perioada de staționare pentru pășunatul de vară, acest amănunt fiind un indiciu al continuării migrațiilor sezoniere de către unguri și după trecerea în Pannonia.

În faimosul tratat cu recomandări de politică externă, cunoscut încă de sub numele *De administrando imperio*, întocmit de împăratul Constantin VII pentru uzul fiului său Roman (viitorul Roman II), există un pasaj — în mult discutatul capitol al 40-lea — care a atras în mai mică măsură atenția exegeților. Este vorba de fraza în care se apreciază că *turcii* (= ungurii) nu dau ascultare căpeteniilor celor opt triburi, că se reunește în caz de război în funcție de cum sînt răspîndiți de-a lungul cursului unui fluviu²¹⁵. Din acest pasaj rezultă că bazinele riurilor erau împărțite între triburi, iar coeziunea tribală inițială devenise, după cîteva decenii de la pătrunderea în Cîmpia Dunării Mijlocii, mai puțin puternică decît cea ce se realizase *ad-hoc* după criterii geografice și economice. Conturarea noilor tendințe de regroupare din cadrul comunităților tribale era desigur o urmare a reglementărilor în posesiunea anumitor ținuturi, ceea ce a condus spre subminarea vechilor diviziuni ale uniunii de triburi.

Principalele caracteristici ale modului de viață ale grupurilor umane din stepele Eurasiei au fost comune pentru toate triburile nomade din acest spațiu uriaș, fără ca în cadrul său să se înregistreze o evoluție perceptibilă din antichitate pînă în evul mediu. Acest conservatorism decurgea din faptul că în economia pastorală progresele aproape că lipsesc sau sînt extrem de lente. Pentru a reliefa cît de inseparabile de modul de trai nomad din zona cu climă temperată a Eurasiei erau pendulările sezoniere, vom recurge la evocarea mărturiilor izvoarelor narative privind existența acestei practici de-a lungul mileniilor la numeroase alte populații de stepă.

Cele mai vechi informații în acest sens datează din antichitate. Atunci cînd, în secolul V î.e.n., Herodot istorisește despre peregrinările sciților, cu tot cu căruțele, peste Bosforul Cimmerian înghețat de gerurile iernilor prelungi, din Crimeea în peninsula Taman²¹⁶, este posibil să fi avut în vedere adăpostirea lor, în anotimpul friguros, în ținuturile cu climă ceva mai blîndă. Despre felul de a trăi al roxolanilor, unul din triburile sarmatice cele mai puternice, care în secolul I î.e.n. ocupau cîmpiile dintre *Tanais* și *Borysthenes*, adică dintre Don și Nipru, ni s-a păstrat o sugestivă descriere datorată lui Strabon: „Corturile nomazilor, făcute din lînă presată la pînă, se fixează pe căruțe, în care își duc viața. În jurul corturilor se află turmele lor care le procură hrana, ca lapte, brînză și carne. Ei merg în urma turmelor, strămutîndu-se mereu în căutarea de pășuni, iarna (petrecîndu-și-o) în mlaștinile din preajma Maeotidei, iar vara și (acolo și) pe cîmpii”²¹⁷.

Textele de la sfîrșitul mileniului I și din primele secole ale mileniului II e.n. relevă o imagine identică pentru triburile de stepă din răsăritul Europei.

²⁰⁸ H. Dörrie, *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen*, in *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Phil.-hist. Kl.*, 1956, 1, p. 157.

²⁰⁹ Guillelmus de Rubric, *Itinerarium*, in *Sinica Franciscana*, I, *Ulti era et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Ad Claras Aquas (Quaracchi-Firenze), 1929, p. 218—219.

²¹⁰ Johannes de Plano Carpini, *Ystoria Mongolorum*, in *Sinica Franciscana*, I, p. 73. Cf. și *ibidem*, p. 89, 111; R. A. Skelton, Th. E. Marston și G. D. Painter, *The Vinland Map and Tartar Relation*, New Haven-Londra, 1965, p. 75, 85; C. de Biddis Monachi, *Hystoria Tartarorum*, ed. A. Önnertors, Berlin, 1967, p. 15, 22.

²¹¹ Benedictus Polonus, *Relatio*, in *Sinica Franciscana*, I, p. 138.

²¹² G. D'Ohsson, *Des peuples du Caucase et des pays au Nord de la mer Noire et de la mer Caspienne*, dans *le dixième siècle*, Paris, 1828, p. 257—258; T. Lewicki, *Madjar...*, p. 1 012.

²¹³ Anonymus, p. 57, 73; Simon de Keza, p. 192.

²¹⁴ Anonymus, p. 89.

²¹⁵ Constantinus Porphyrogenitus, p. 178—179.

²¹⁶ Herodot, *Istoria*, I, București, 1961, p. 321 (IV, XXVIII, trad. F. Vanț-Ștef).

²¹⁷ Strabon, *Geografia*, II, ed. F. Vanț-Ștef, București, 1974, p. 178 (VII, III, 17).

Despre chazari, Ibn Rusta²¹⁸ și Marvazi²¹⁹ arată că pe timp de iarnă locuiesc în două orașe, dar la apropierea primăverii pleacă spre stepe, unde își petrec toată vara. Aproape aidoma abordează această problemă și Mutaḥḥar al-Maqdasi, în secolul al X-lea, care afirmă că populația chazară hibernează în orașe, iar vara și-o petrec în șatre²²⁰. De asemenea, într-o istorie a iaphetiților inclusă în lucrarea *Muḡmal al-tawarih*, alcătuită de un autor arab anonim în anul 1126, care îmbină într-un tot unitar elemente cu caracter legendar cu cele reale, se consemnează că Hazar, croul eponim al chazarilor, ar fi întemeiat pe malurile fluviului Atil (= Volga) orașul Hazaran. „Iarna fiind acolo aspră — continuă textul — ei [chazarii — n.n.] își petrec timpul în oraș, iar vara în stepă și se hrănesc cu plante...”²²¹ Prezența chăganului chazar și a generalului său la o procesiune religioasă în munții Waršan, identificați cu masivul Varach'an din Caucaz — menționată într-o lucrare a autorului evreu Jehudah ha-Levi dedicată chazarilor, redactată inițial în arabă în 1140 și tradusă ulterior în ebraică de ibn-Tibbon²²² —, este posibil să se fi produs cu prilejul vărătului în ținuturile montane.

Peregrinările sezoniere sînt semnalate și la bulgarii de pe Volga. Astfel, Ibn Hauqal aprecia că ei „au case de lemn unde își petrec iarna; dar, în timpul verii, ei se împrăștie în cîmpie și locuiesc în corturi de lemn acoperite cu pîslă”²²³. Această informație nu se află în congruență cu o afirmație a lui Ibn Rusta, care pretindea, dimpotrivă, că bulgarii erau un popor de agricultori²²⁴, cultivatori de cereale. Descoperirile arheologice din ultimele decenii întreprinse pe Volga Mijlocie și pe Kama Inferioară ne relevă, de asemenea, o populație la care practicile agricole erau larg proliferate²²⁵. Bazîndu-ne pe izvoare narative și arheologice ce inspiră toată încrederea, deci fără riscul de a fi suspectați de situarea subiectivă pe o neangajantă și comodă poziție de mijloc, considerăm că nu este deloc exclus ca, pe lângă grupuri sedentare, cu preocupări agricole, la bulgarii răsăriteni să fi coexistat și cetele nomade sau seminomade de crescători de animale, bivalență ce s-a constatat și la alte populații din Eurasia, între care și la chazarii²²⁶, cu care bulgarii se învecinau pe cursul Volgăi.

În ceea ce privește transhumanța pecenegilor și uzilor, izvoarele contemporane sînt destul de lapidare sau puțin explicite. Cînd Constantin Porphyrogenetos menționa că spre sfîrșitul primăverii pecenegii trec Niprul și rămîn acolo întreaga vară²²⁷, el făcea aluzie la migrația lor de vară. Tot la vărătul nomazilor amintiți se referea desigur geograful persan anonim, autor al lucrării terminate în anul 982, cînd arăta că ramura pecenegilor chazari (*Bachanak-i Khazar*) migrează spre teritoriile cu pășuni din așa-numiții Munți ai chazarilor²²⁸. Prin formularea nu tocmai limpede, potrivit căreia „atît vara cît și iarna ei [ghuzii = uzii] rătăcesc de-a lungul pășunilor și a terenurilor de păstorit”²²⁹, același autor persan, al cărui nume a rămas necunoscut posterității, avea în vedere probabil deplasările lor sezoniere. Dintr-o lucrare a marelui geograf arab al-Mas'ûdi (890—956) aflăm că ghuzii iernau în stepa dintre Volga și Marea de Azov²³⁰.

Date de aceeași natură există și pentru cumani. Astfel, în istoria georgiană a domniei lui Davit II Ağmașenebeli (1089—1125) se relatează că, în vremea recoltatului, turcii (= cumanii) își stabileau sălașele la Gač'iani, pe malurile riului Mtkuari (= Kura) și ale riului Iori, într-o zonă propice pentru iernat, unde rămîneau iarna și primăvara cu caii, catirii, oile și cămilele lor „fără număr” și unde se îndeletniceau cu cositul finului²³¹. Așa cum rezultă din geografia persană redactată în 982, înainte de a ocupa extremitatea răsăriteană a stepelor ponto-caspice, cumanii s-au aflat în uniunea de triburi dominată de kimakii²³², față de care desigur că nu se deosebeau prea mult ca stadiu de dezvoltare. Potrivit informațiilor înregistrate de Marvazi la începutul secolului al XII-lea, dar care sînt evident mult mai vechi, kimakii, „popor fără sate ori case”, își transferau animalele la căderea zăpezii în țara ghuzilor (= uzilor), atunci cînd se aflau în raporturi bune cu aceștia. Totodată, specifică faptul că, pe timpul iernilor friguroase, kimakii își construiau bordeie²³³.

²¹⁸ Ibn Dasta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 17. Cf. și D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967, p. 105.

²¹⁹ Marvazi, p. 33.

²²⁰ V. M. Beilis, *Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макиди (X в.)*, în *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*, II, red. A. S. Tveritina, Moscova, 1969, p. 309.

²²¹ D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, Münster, 1982, p. 363.

²²² D. M. Dunlop, *op. cit.*, p. 117—119.

²²³ Ibn Hauqal, *Configuration de la Terre (Kitab surat al-ard)*, ed. J. H. Kramers și D. Wiet, II, Beyrouth-Paris, 1964, p. 387.

²²⁴ Ibn Dasta [Ibn Rusta], ed. D. A. Hvolson, p. 22: *Aus der Buche...*, în R. Roesler, *op. cit.*, 362.

²²⁵ *Культура Булгара. Бульгарские орудия труда и*

оружие X—XIII вв., red. A. H. Halikov, Moscova, 1985, p. 15 și urm.; I. A. Krasnov, *Некоторые вопросы истории земледелия у жителей города Болгара и его окружения*, în *Город Болгар*, red. G. A. Fedorov-Davidov, Moscova, 1987, p. 205—230.

²²⁶ D. Ludwig, *op. cit.*, p. 224—239; M. G. Magomedov, *Образование хазарского каганата*, Moscova, 1983, p. 95 și urm.

²²⁷ Constantinus Porphyrogenitus, p. 56—57.

²²⁸ *Hudud al-'Alam*, p. 160.

²²⁹ *Ibidem*, p. 100.

²³⁰ Maçoudi, *Les Prairies d'or*, II, p. 19; Al-Mas'ûdi, *Bis zu den Grenzen der Erde. Auszüge aus dem „Buch der Goldwäschen“*, ed. G. Rotter, Tübingen-Basel, 1978, p. 91.

²³¹ P. B. Golden, *Cumanica I: The Qipčaks in Georgia*, în *Archivum Europae Medit Aevi*, IV, 1984, p. 49.

²³² *Hudud al-'Alam*, p. 101. Cf. și B. E. Kumekov, *Государство кимакос IX—XI вв. по арабским источникам*, Alma-Ata, 1972, p. 42—44.

²³³ Marvazi, p. 32.

Succesorii triburilor de neam iranian, ugro-finic și turcic în stepele ponto-caspice, mongolii, având de asemenea preocupări pastorale predominante, au urmat cu aceeași rigoare preceptele vieții nomade. Acestea erau deprinse evident încă din vremea când își aveau sălașele în centrul Asiei.

Asigurarea locurilor propice de iernare interesa în mod deosebit și în perioada expedițiilor militare, pentru a se putea oferi nutreț animalelor care însoțeau pe războinici. Mai multe mărturii în acest sens deținem în legătură cu campania caucaziană din cursul iernii din 1220—1221. Ibn al-Atir, spre exemplu, arată că mongolii, după o înțelegere cu prințul din Azerbaidjan, și-ar fi ales pentru iernare o zonă cu pășuni bogate de lângă Marea Caspică, ceea ce nu a însemnat însă renunțarea completă la operațiunile militare²²⁴. Întreruperea campaniei și petrecerea sezonului de iarnă în ținuturile stepice Mughan și Aran din vestul Mării Caspice, care erau în măsură să furnizeze hrană cailor, este relatată, de asemenea, de persanii Juvalni²²⁵ și Rūšid od-Din²²⁶ și de armenii Mhstar Airivanetzi și David Baghishetzi²²⁷. Trupele mongolilor din Persia trimise de Hulagu, care năvăliseră în teritoriile nord-caucaziene ale Hoardei de Aur, își fixaseră și ele tabele temporare de iernare în cîmpia Mughan²²⁸.

Zănelor de pășunat intramontane din Caucaz au reținut atenția mongolilor și în timp de pace. Potrivit informației lui Guiragos, în vremea domniei lui Batu-han (1240—1256) cetele mongole din regiunile caucaziene hibernau în cîmpiile Armeniei și în Aghuan²²⁹. De altfel, mărul discordiei seculare dintre Hoarda de Aur și statul mongolilor din Persia l-a constituit în principal mult rîvnitele zone pastorale din perimetrul Munților Caucaz.

Primilor soli ai lumii creștine occidentale în Imperiul mongol le datorăm consemnarea unor observații din cele mai revelatoare asupra etnografiei spațiilor vizitate. Realitățile din întinderile nemărginite ale Euraziei, ajunse printr-o derulare vijelioasă a evenimentelor sub cîntul de fier al hanilor, au fost înregistrate cu interesul ce-l stîrnește subita propulsare pe scena politică a unei puteri practic necunoscute, ce reprezenta un pericol potențial pentru întregul angrenaj statal al vechiului continent. Cel dintîi căruia îi va fi dat să se aventureze în calitate oficială dincolo de fruntariile noului imperiu mondial avea să fie trimisul papei Inocențiu IV, călugărul italian Giovanni da Pian del Carpine (Iohannes de Plano Carpini). Pătruns în primăvara anului 1246 în Desht-i Qypčaq, de curînd încorporată Hoardei de Aur, acesta constata că vastele cîmpii secționate de Neper (=Nipru), Don, Volga și Iac (=Ural) sînt împărțite între principalele căpetenii din zonă: Corenza (Qurumši) deținea malul drept al Niprului, Mauci cel stîng, Carbon bazinul Donului, iar Batu cel al Volgăi. Totodată, monahul franciscan consemna că toți cei amintiți coboară iarna spre mare (*mare Magnum* = Marea Neagră), iar vara se îndreaptă spre munți, urmînd văile riurilor: *Invimus autem per solam terram Comanorum, quae tota est plana, et habet quatuor flumina magna. Primum Neper appellatur, iuxta quod ex parte Ruscie ambulabat Corenza; et ex parte altera per illa compestria Mauci, qui est maior quam Corenza; secundum Don, super quod ambulat quidam princeps, qui habet sororem Bati in uxorem, qui Carbon appellatur; tertium Volga, istud flumen est valde magnum, super quod vadit Bati; quartum Iac appellatur, super quod millenarii duo, unus ex una parte fluminis et alter ex altera parte vadunt. Omnes isti in hyeme ad mare descendunt, et in estate super ripam eorumdem fluminum ascendunt ad montes*²³⁰. Textul lui Plano Carpini este de cea mai mare însemnătate, confirmînd atât pendulările sezoniere — de-a lungul principalelor cursuri de apă — ale nomazilor din cuprinsul Hoardei de Aur, cît și divizarea fostelor teritorii ale cumanilor între șefii mongoli imediat după luarea lor în posesiune. Interfluviul delimitat de Don și Volga avea să devină în anii imediat următori apanajul lui Sartag, fiul lui Batu.

Din depoziția lui Rogerius, martor ocular al ravagiilor invaziei lui Batu în Ungaria și Transilvania, rezultă că, încă în vremea desfășurării campaniei, mongolii ar fi împărțit ținuturile ungurești din stînga Dunării între căpeteniile lor, chiar celor care nu ajunseră încă în pustă fiindu-le repartizat un anumit lot²³¹. Existența delimitărilor teritoriale din cadrul Hoardei de Aur, puse sub cîrmuirea unui *emir*, este atestată și de Ibn Battuta, care străbătea Desht-i Qypčaq la începutul deceniului patru al secolului al XIV-lea, în timpul domniei hanului Özbäg²³².

Datele consemnate de Plano Carpini trebuie completate cu acelea ale unui alt membru al Ordinului franciscan, flămîndul Wilhelm de Rubruck, care l-a succedat într-o misiune în Imperiul mongol după numai cîțiva ani, fiind trimis de această dată de regele Ludovic IX. El își începea călătoria în Imperiul

²²⁴ *Extratts* d'Ibn-Alathir, în: *Fragments de géographes*... (II), ed. Ed. Defrémery, în *Journal Asiatique*, ser. a 4-a, XIII, 1849, 11—12, p. 448.

²²⁵ 'Ata-ad-Din 'Ata-Malik Juvalni, *The History of the World-Conqueror*, trans. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle, I, Manchester, 1958, p. 147.

²²⁶ Из "Сборника летописей" Рашид-ад-Дина, в *Сборник материалов к истории Золотой Орды*, II, ed. V. G. Tiesenhäusen, prelucrată de A. A. Romankevici și S. L. Volin, Moscova—Leningrad, 1941, p. 31.

²²⁷ *Армянские источники о монголах и их владычестве из рукописей XIII—XIV вв.*, ed. A. G. Galstjan, Moscova, 1962, p. 90 și 103.

²²⁸ Guiragos, în *Les Mongols d'après les historiens Arméniens*, ed. Ed. Dulaurier, în *Journal Asiatique*, ser. a 5-a, XI, 1858, 6, p. 506.

²²⁹ *Ibidem*, în *Journal Asiatique*, ser. a 5-a, XI, 1858, 4—5, p. 438—439.

²³⁰ Plano Carpini, p. 107—108. Pasaajul a fost preluat cu mici deformări de Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale*, Dvaci, 1621 (reimprimat la Graz, 1965), p. 1293.

²³¹ Rogerii *Carmen miserabile*, ed. G. Popa-Lisseanu (*Izvoarele istoriei românilor*, V), București, 1935, p. 42, 82.

²³² Ibn Batoutah, *Voyages*, ed. C. Defrémery și B. R. Sanguinetti, II, Paris, 1949, p. 415; *The Travels of Ibn Battuta A. D. 1325—1354*, II, ed. H. A. R. Gibb, Cambridge, 1962, p. 499.

Hoardei în vara anului 1253. Vorbind de hoarda lui Batu, al cărei teritoriu se afla pe malul răsăritean al Ethiei, adică al Volgăi, Wilhelm de Rubruck arată că aceasta se deplasa vara spre nord, în regiunile răcoroase, rămânând acolo din ianuarie în august, când începea reîntoarcerea: *A ianuario enim usque ad augustum ascendit ipse et omnes alii versus frigidas regiones, et in augusto incipiunt redire*²⁴³. Dacă în ceea ce privește peregrinările sezoniere nu avem motive să ne îndoim de exactitatea relatării trimisului suveranului Franței, în schimb în legătură cu nominalizarea lunilor este foarte probabil că s-a produs o confuzie, ianuarie și lunile următoare — în condițiile iernilor foarte aspre din răsăritul Europei — fiind cu totul nepropice pășunatului în zonele nordice îndepărtate de Marea Caspică. Într-un alt paragraf al însemnărilor sale de călătorie, monahul flamand certifica fragmentarea teritoriului Scithiei, de la Dunăre spre răsărit, între „căpitani” mongoli.

Căpeteniile cunoșteau cu precizie ținuturile care le reveniseră pentru pășunat în fiecare anotimp al anului, cu atât mai mult cu cât iarna coborau spre zonele meridionale mai calde, iar vara urcau spre locurile mai reci, din nord (*Inter se diviserunt Scythiam que durat a Danubio usque ad ortum solis, et quilibet capitaneus, secundum quod habet plures vel pauciores homines sub se, scilicet terminos pascuorum suorum et ubi debeat pascere in hyeme et estate, vere et autumno. In hieme enim descendunt ad calidiores regiones versus meridiem, in estate ascendunt ad frigidiores versus aquilonem*)²⁴⁴.

Sistemul pendulărilor periodice legate de succesiunea anotimpurilor, născut din stringente necesități de asigurare a resurselor de trai, s-a imprimat adine în modul de viață a populațiilor de stepă, menținându-se chiar atunci când imperatiile de ordin economic, care li generaseră, nu mai erau actuale pentru virfurile piramidei sociale. Astfel, potrivit relatărilor lui Juvaini, la venirea primăverii, hanul Hoardei de Aur pleca împreună cu curtea sa spre munți, într-o regiune cu ape reci și iarbă abundentă, unde își ridica un pavilion cu pereții de lemn, acoperit în întregime cu postav. El rămânea acolo până la căderea primei zăpezi, când se reîntorcea pentru trei luni la reședința de iarnă²⁴⁵. Observația lui Juvaini, care scria la sfârșitul secolului al XIII-lea, este confirmată de al-Umari, contemporan cu domnia lui Özbeğ (1313 — 1341). Acesta relevă că hanul își petrecea iarna la Sărai, iar vara pleca în munți²⁴⁶. Semnificativ pentru tradiționalismul aristocrației mongole ni se pare și faptul că hanii nu renunțaseră la traiul în cort, deși beneficiau de mijloace ce le permiteau să-și ridice construcții fastuoase și confortabile. Nu numai hanii Hoardei de Aur, ci și marii hani aveau mai multe reședințe. Încă din tinerețe, Temughin, viitorul Ghinghis-han, se stabilise în timpul verii pe o lătură a muntelui Burhan haldun, pe afluenții ai râurilor Onan și Kerulen²⁴⁷. Despre unul din urmașii săi, marele han Ögädai (1227 — 1241), sintem informați că, între anii Hégirei 632 (=1234 — 1235) și 638 (=1240 — 1241), pendula între reședințele sale de iarnă și vară²⁴⁸.

Deplasările sezoniere ale hanilor nu erau impuse cu prioritate de îndelungnicirile păstorești — în cazul lor atribuția de a îngriji de herghelii și turme fiind preluată de subalterni —, ci se practicau pentru că ofereau schimbări de mediu curative sau recreative, de felul celor proliferate ulterior și la curțile regale și imperiale europene din evul mediu și epoca modernă, care au făcut să apară un Aranjuez, un Versailles, un Sans Souci, un Jarskoe Selo sau un Peleş pe lângă reședințele de iarnă din Madrid, Paris, Berlin, Sankt Petersburg sau București. Prin urmare, chiar dacă inițial peregrinările hanilor s-au produs din aceleași rațiuni cu acelea ale masei crescătorilor de animale, ulterior ele trebuie privite ca având rosturi deosebite.

Exemplificările citate în paragrafele de mai sus relevă fără putință de tăgadă că practica ancestrală a pendulărilor sezoniere din cimpurile eurasiatice a avut un caracter imuabil la comunitățile păstorale nomade indiferent de stadiul lor de evoluție social-politică și că modul de organizare al vieții nomazilor nu poate fi conceput fără deplasările evocate. Ca toate celelalte populații nomade de crescători de animale, ungurii s-au integrat acestor norme de trai, ceea ce se reflectă comprehensibil în izvoare narrative contemporane dintre cele mai demne de încredere. Canoanele respective s-au menținut o anumită perioadă și după transmutarea lor din stepele nord-pontice în pusta pannoniană.

Pentru stabilirea traseelor de peregrinare a ungurilor după trecerea în Cimpia Pannonică utilizarea toponimiei medievale poate aduce sugestii din cele mai importante. La rezultate edificatoare în această direcție a ajuns cunoscutul medievist budapestan György Györffy, recurând la localizarea toponimelor ce amintesc numele conducătorilor de triburi și la coroborarea datelor obținute cu mărturiile izvoarelor na-

²⁴³ Rubric, p. 212.

²⁴⁴ Ibidem, p. 172.

²⁴⁵ B. Spuler, *Geschichte der Mongolen nach östlichen und europäischen Zeugnissen des 13. und 14. Jahrhunderts*, Zürich-Stuttgart, 1968, p. 78.

²⁴⁶ Das mongolische Weltreich. Al-Umari's Darstellung

der mongolischen Reiche in seinem Werk, *Masalik al-amsar fi mamalik al-amshar*, ed. K. Lech, Wiesbaden, 1968, p. 147.

²⁴⁷ *Die Geheimen Geschichte der Mongolen*, ed. W. Heissig, trad. E. Haenisch, Düsseldorf-Köln, 1981, p. 26, 29, 31 — 33, 34, 38 etc.

²⁴⁸ Rashid al-Din, *The Successors of Genghis Khan*, ed. J. A. Boyle, New York-Londra, 1981, p. 61.

relative, îndeosebi a celor inserate în *Gesta* lui Anonymus, cea mai bogată și explicită cronică medievală latino-maghiară în precizări de ordin genealogic și geografic. Potrivit constatărilor specialiștilor, toponimia veche maghiară a dispus de două surse principale: numele de triburi și numele de persoane la forma genitivă. Privitor la această a doua categorie, s-a remarcat că, până la sfârșitul secolului la XII-lea, o însemnată parte a localităților ce au intrat în componența regatului arpadian au primit numele primului proprietar, fără să le fie adăugate sufixe, cu excepția celor din lotul cărora li s-a atașat sufixul -i, avind un sens posesiv. În cazul cînd toponimul desemna construcții cu caracter deosebit, precum o întăritură (*vár*) sau o reședință (*lak*), la numele de persoană se alătura termenul respectiv²¹⁹. Practica denumirii unor așezări după antroponime se întâlnește și la alți nomazi din stepele pontocaspice. Astfel, etopisecele rusești menționează într-un teritoriu neprecizat de la sud-est de Kiev, probabil din bazinul inferior sau mijlociu al Donului, așa-numitele „orașe” (*gradî*) Șarukan și Sugrov²²⁰, ale căror nume au fost preluate foarte probabil după acelea ale unor căpetenii cunoscute.

În ceea ce privește numele adoptate de reprezentanții marilor familii, s-a observat că ele nu erau identice cu acelea ale descendenților lui Arpad, ceea ce, iar presupune promulgarea interdicțiilor în acest sens sau existența unei magii a numelor ce le impiedica preluarea. În afara interdicțiilor de a utiliza numele membrilor familiei lui Arpad s-ar fi aflat doar cei din pătura servitorilor și robilor, fapt nerelevant însă pentru problema în discuție, întrucît numele acestora nu au putut servi drept modele pentru toponimie²²¹.

După cum s-a apreciat, atât de la întemeietorul dinastiei arpadiene, cit și de la aproape toți descendenții săi, mai importanți au derivat numeroase localități: Arpád, Tarhacsia/Tarhos/Tarras (de la Tarhos, fiul cel mai mare al lui Arpad), Tevel (de la fiul lui Tarhos), Tormás (de la fiul lui Tevel), Koppány (probabil de la nepotul de frate al lui Tormás), Üllő (de la al doilea fiu al lui Arpad), Tas (de la fiul lui Üllő), Jutas (de la un alt fiu al lui Arpad), Fajsz (de la fiul lui Jutas), Zoltan (de la fiul mezin al lui Arpad), Taksony (de la fiul lui Zoltan), Geycheyd (de la Géza, fiul cel mai mare și urmașul lui Taksony). Există mai multe localități sinonime din categoria celor enumerate (fig. 5). Respectiv localități se presupune că reprezentau reședințele de vară, de iarnă, precum și cele intermediare mai importante ale șefilor de triburi sau clanuri²²². Localizarea toponimelor amintite a oferit repere prețioase privind rutele de nomadizare ale căpeteniilor, de la numele cărora au derivat acestea. Dacă în multe cazuri utilizarea acestei metode a condus spre rezultate convingătoare, în alte situații — mai ales în acelea în care toponimele avute în vedere sînt de dată tîrzie — concluziile sugerate rămîn în perimetrul incertitudinii. Anumite toponime au putut deriva nu numai de la numele șefilor de triburi și clanuri din secolul al X-lea, ci și de la acelea ale membrilor mai puțin marcanți ai societății; din secolele XI—XIII, neatestați documentar, sinonime cu cele dintîi. Nu pot fi, de asemenea, excluse nici transplanturile toponimice, produse prin roirea satelor, situații în care întemeietorii unei noi așezări adoptau numele localităților de origine. Prin urmare, metoda lui Gy. Györffy nu poate fi absolutizată, neavînd o aplicabilitate generală; iar pentru validarea rezultatelor obținute se impun, în măsura posibilului, confruntări nu numai cu surse cronicești și diplomatice, ci și cu acelea arheologice.

În categoria localităților care nu oferă clarificări în legătură cu deplasările triburilor se înscriează, după opinia noastră, toponimul *Fajsz*, sinonim, precum s-a arătat, cu numele unui nepot al lui Arpad. În evul mediu au existat în Cîmpia Pannonică patru sate cu denumirea amintită: două situate în vecinătatea lacului Balaton, lângă Veszprém și Somogyvár, și alte două pe cursul Dunării, cel dintîi înainte de vărsarea riului Rába (Raab) în marele fluviu, iar celălalt la sud-vest de Kalocsa. Un alt *Fajsz* se găsea în Croația, de stînga riului Sava, în apropiere de Zagreb, iar un altul, în Transilvania, pe Tîrnava Mică, lângă Cetatea de Baltă (fig. 5/4), acesta din urmă atestat documentar pentru prima dată în secolul al XIV-lea sub grafia *Fayz* (= *Feisa*, com. Jidvei, jud. Alba)²²³. Dispunerea excentrică a majorității localităților purtînd numele *Fajsz* și distanța foarte mare dintre ele exclude plasarea lor pe traseul de nomadizare al unui singur trib. După poziția lor geografică, cele șase sate cu numele *Fajsz* se aflau pe direcția a cel puțin trei astfel de trasee. Metodologia aplicată de Gy. Györffy se dovedește inoperantă în această situație, chiar dacă am admite că *Fajsz* a ocupat tronul la un moment dat și că a dobîndit, odată cu preluarea puterii, alte domenii. Pentru originea toponimului din Transilvania va trebui de gîndit la o altă soluție decît la aceea propusă pentru localitățile cu nume identic din Pannonia, cu atît mai mult cu cît s-a constatat că reședințele descendenților direcți ai lui Arpad nu erau situate decît în sectorul mijlociu al Dunării.

În ceea ce privește toponimele transilvănene *Bogal/Bogata* din bazinele Mureșului, Someșului și Oltului (*Bogata*, jud. Mureș, la confluența Ațintișului cu Mureșul; *Bogata*, com. Călărași, jud. Cluj, în apropierea Arieșului, afluent al Mureșului; *Bogata* de Sus și *Bogata* de Jos, com. Vad, jud. Cluj, pe pîrîul Vadul, afluent al Someșului; *Bogata* Română, com. Păuca, jud. Sibiu, pe pîrîul Trecătoarea, afluent al Secășului, afluent al Tîrnavei; *Bogata* Olteană, com. Hoghiz, jud. Brașov, pe Olt)²²⁴, nu ni se pare pe deplin

²¹⁹ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 61—62.

²²⁰ *Имяславская сепионка*, în *PSRL*, II, Sanktpeteburg, 1843, p. 2, 7—8. În realitate, cele două așa-zise „orașe” erau probabil niște întărituri, care din simple tabere sezoniere de iarnă deveniseră cu timpul așezări cu locuire permanentă.

²²¹ S. A. Pletneva, *Кочевники средневековья*, Moscova

1982, p. 59.

²²² Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 62—63.

²²³ *Ibidem*, p. 66—78.

²²⁴ *Ibidem*, p. 75—76. Cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 227.

²²⁵ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 96—99; C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 88—89.

clarificat că derivă de la numele căpeteniei Bogát, numit Bugat de către Liutprand, și nu de la un termen comun românesc sau slav²³⁶. Gy. Györffy remarcă vecinătatea localităților cu numele în discuție considerate drept reședințe de vară — față de importante saline și presupune că reședința de iarnă corespunzătoare acestora s-ar fi aflat pe Mureș, la Alba Iulia, și că Bogát ar fi fost stăpîn al Transilvaniei²³⁷, ipoteze pe care nu reușește însă să le îmbrace într-o armătură de argumente convingătoare. Existența citorva sate cu numele Bogát și în cimpile Ungariei, unele dintre acestea chiar în extremitatea lor vestică, în eventualitatea că le-am desemna drept sălașe sezoniere, ar indica itinerarii de pășunare neverosimil de extinse pentru un singur clan. Dat fiind că, în afara așezărilor din cuprinsul arcului carpatic, se cunosc alte cîteva sate cu numele Bogát, în pusta Ungariei, ele nu pot fi socotite toate sălașe sezoniere ale unui singur trib, pentru simplul fapt că spațiile pășunate erau prea distanțate între ele pentru ca acesta să fie în măsură să le utilizeze.

Dacă în ceea ce privește *Fajsz* și *Bogat/Bogata* aplicarea metodologiei experimentate de savantul budapestan nu ni se pare generatoare de concluzii indubitabile, alte cazuri avute în vedere de acesta, avînd tangențe cu istoria transilvănească, sînt incomparabil mai relevante.

În această situație se află toponimele *Szabolcs*, dispersate atît pe cursul mijlociu al Dunării, cit și pe Tisa și Crișul Repede²³⁸. Potrivit cronicii lui Anonymus, după ce Zobulsu (Szabolcs), șeful celui de-al doilea trib maghiar, a invadat „ducatul” Bihorului împreună cu Thosul (Tas) și Tuhutum (Tétény), „ar fi ridicat o tabără pe Tisa, care i-a preluat numele: *Tunc Zobulsu vir sapientissimus considerans quendam locum iuxta Thysciam et, cum vidisset qualitatem loci, intellexit esse munitissimum ad castrum faciedum* [...] *quod nunc castrum Zobulsu nuncupatur*”²³⁹. În acest punct el își fixase desigur sălașele de iarnă; în timp ce acelea de vară erau situate pe valea Crișului Repede, în satul omonim (= Sabolciu, com. Săcădat, jud. Bihor), atestat documentar în 1256 și în anii următori²⁴⁰. Prezența toponimelor evocînd numele lui Szabolcs pe cursul Dunării Mijlocii (fig. 5/5) s-ar explica prin faptul că, succedîndu-i la tron lui Arpad, acesta i-a preluat și o parte din domeniile amplasate în zonă centrală a țării.

Mai multe toponime din extremitatea răsăriteană a Ungariei și din vestul Transilvaniei este posibil să fi derivat de la numele fiilor lui Arpad. De la numele celui mai mare dintre aceștia — Tarhos — probabil că provine satul omonim de pe Crișul Negru, un segment din cursul Crișului Repede, deci un hidronim, și localitatea Tarhosfőrtő din lunca Tisei (fig. 5/2). Numele celui de-al doilea fiu al lui Arpad se regăsește se pare în satul Űllő din sud-estul ținutului Nyir și în două localități omonime situate între Tisa și Tur (fig. 5/3). Cartarea acestor așezări sugerează faptul că reședințele de iarnă ale celor doi prinți erau situate în zona Tisei, iar cele de vară pe cursul mijlociu și superior al râurilor ce izvorăsc din Carpații Apuseni²⁴¹.

Alte cîteva toponime transilvănene amintesc de descendenții lui Tuhutum (Tétény), cel care a invadat voievodatul lui Gelu în timpul domniei lui Arpad. Conform arborelui genealogic reconstituit de Notarul anonim, fiul lui Tuhutum, Horca (Harka), ar fi avut doi fii, Geula și Zu(m)bor. Cel dintîi a fost tatăl a două fete, Carol și Sarold, acestea din urmă fiind mama lui Ștefan cel Sfînt, iar fiul lui Zumbor, Geula cel Mic, a avut doi fii pe Bua și Bucna. Împotriva lui Geula cel Mic, care îi era unchi, Ștefan I a întreprins în anul 1002 o expediție în Transilvania pentru a-l supune și a-l determina să se creștineze²⁴². Potrivit părerii a numeroși specialiști, este puțin probabil ca Geula să reprezinte un antroponim, ci ar fi o demnitate, *gyula*. În ierarhia tribală a ungurilor, stabilită încă din perioada staționării în spațiul pînto-caspic, *gyula* avea un rol de cea mai mare importanță, deținînd puterea militară, deci cea efectivă, în timp ce autoritatea nominală era rezervată pentru *kende*²⁴³. În ceea ce ne privește, considerăm că nu poate fi cu totul exclusă nici posibilitatea ca numele de demnitate să fi devenit antroponim, derivare ce se întîlnește relativ frecvent nu numai la unguri, ci și la alte popoare europene.

Mai multe toponime din Transilvania prezintă asemănări cu numele unuia din fiii lui Horca, Zu(m)bor. Două sate numite *Zsombor* (*Jimbor*) se află în bazinul superior al Oltului, iar altele trei în bazinul superior și mijlociu al Someșului (*Jimbor*, *Zimbor*) (fig. 5/9). Acestea din urmă ar deriva de la numele fiului lui Horca, în timp ce pentru celea de pe cursul Oltului s-a presupus o altă derivație. Gy. Györffy găsește drept plauzibilă ipoteza potrivit căreia cele două sate de pe Olt și afluenții săi ar fi împrumutat numele unui frate al celui *gyula* (Geula cel Mic), învins de Ștefan I în 1002, moment după care terenurile de pășunat din aria-lul respectiv ar fi fost donate altor proprietăți, ca și celelalte domenii transilvănene ale descendenților lui Tuhutum²⁴⁴.

Un sat denumit *Soroll* (= Jacu, sat component al comunei suburbane Albești, municipiul Sighișoara, jud. Mureș) — deci la fel ca și mama lui Ștefan cel Sfînt — este menționat într-un act din anul 1301 pe malul drept al Tirnavei Mari (fig. 5/11). La o distanță nu prea mare se află localitățile Nyárád-tő-bua

²³⁶ N. Drăganu, *op. cit.*, p. 39, 53, 324.

²³⁷ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 99.

²³⁸ *Ibidem*, p. 85–89 și harta 6, p. 140.

²³⁹ Anonymus, p. 62.

²⁴⁰ C. Suciu, *op. cit.*, II, p. 86.

²⁴¹ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 100 și harta 8, p. 142.

²⁴² Anonymus, p. 68–69.

²⁴³ B. N. Zachoder, *op. cit.*, p. 48–50; L. Makkai, în *Histoire de la Hongrie...*, 1974, p. 41; A. Bartia, *op. cit.*, p. 57; I. Fodor, *Die große Wanderung...*, p. 258.

²⁴⁴ Gy. Györffy, *Système de résidence...*, p. 111–112. Pentru toponimele Jimbor și Zimbor, cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 317; II, p. 279.

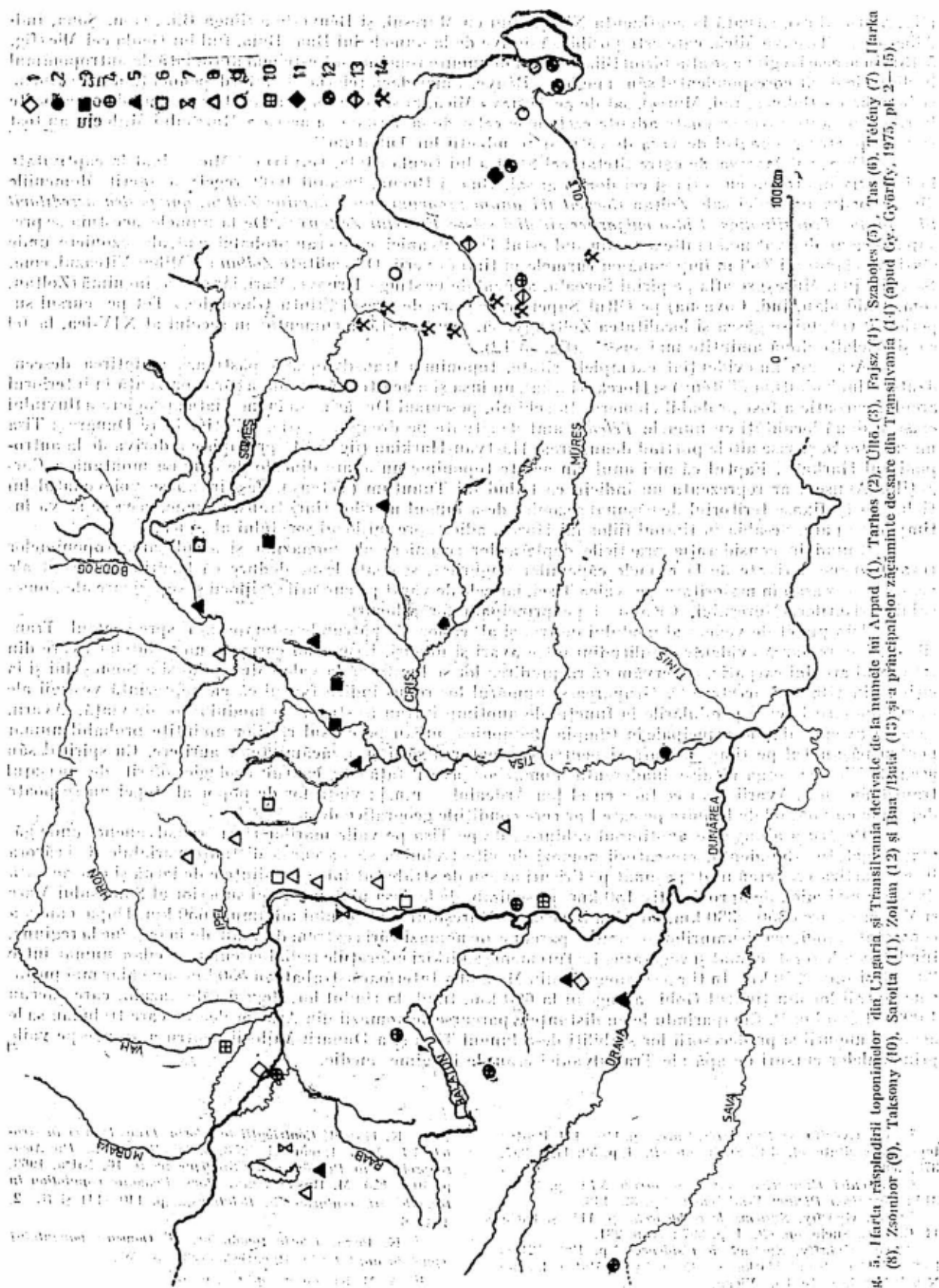

Fig. 5. Harta răspândirii toponimelor din Ungaria și Transilvania derivate de la numele lui Arpad (1), Fajsz (2), Tarkos (3), Zoltan (4) și a principatelor zăcămintele de sare din Transilvania (4-15) (apud Gy. Györfi, 1973, p. 2-15).

(Nyaradtheubus), situată la confluența Nirașteului cu Mureșul, și Bénye-bua (lingă Biia, com. Șona, jud. Alba) de pe Tîrnava Mică, care este posibil să derive de la numele lui Bua/ Buia, fiul lui Geula cel Mic (fig. 5/13). În aceeași regiune se află piriul Biia, a cărui denumire românească este mai apropiată de antroponimul în discuție decît corispondentul său maghiar, Bénye. Chiar dacă relația de interdependență d'ntre Buena și Bonyha (=Balnea, jud. Mureș), sat de pe Tîrnava Mică, ni se pare forțată, pe baza exemplor evocate în rîndurile anterioare se poate admite că lîncile celor două Tîrnave și aceea a Mureșului Mijlociu au fost folosite pentru pășunatul de vară de către descendenții lui Tuhutum²⁴⁵.

După înfrîngerea de către Ștefan cel Sfînt a lui Geula (Jula, Gyulă) cel Mic — luat în captivitate în Ungaria împreună cu soția și cei doi fii ai săi, Bua și Buena, în anul 1002, regele a oferit domeniile din Transilvania rudei sale Zoltan (*locavit ibi unum proavum suum nomine Zoltan, qui postea hereditavit illas partes Transilvanas et ideo vulgariter sic dici solet: Erdeclui Zoltan*)²⁴⁶. De la numele acestuia se presupune că au derivat mai multe sate din sud-estul Transilvaniei, care erau probabil centrale sezoniere unde staționa clanul lui Zoltan împreună cu Turmele în timpul verii. O localitate Zoltan (=Mihai Viteazul, com. Saschiz, jud. Mureș) se afla pe piriul Scroafa, afluent de pe stînga Tîrnavei Mari, iar o altă sinonimă (Zoltan, com. Ghidfalău, jud. Covasna) pe Oltul Superior, la nord de orașul Sfîntu Gheorghe. Tot pe cursul superior al Oltului se găsea și localitatea Zoltangyepü, menționată documentar în secolul al XIV-lea, la fel ca și celelalte două amintite mai sus²⁴⁷ (fig. 5/12).

Așa cum au evidențiat exemplele citate, toponimia transilvăneană păstrează amintirea descendenților lui Tuhutum (Tétény) și Horea (Harka), nu însă și a acestor căpetenii, a căror prezență în interiorul arcului carpatic a fost probabil efemeră. În schimb, pe cursul Dunării sau în imediata apropiere a fluviului existau două localități cu numele Tétény, ambele situate pe dreapta sa (fig. 5/7), iar între Dunăre și Tisa un sat Harka și șase altele purtînd denumirea Hartyan/Harkian (fig. 5/8), presupuse a deriva de la antroponimul Harka²⁴⁸. Faptul că nici unul din aceste toponime nu apare dincolo de cîmpina montană a Carpaților Apuseni ar reprezenta un indiciu că tribul lui Tuhutum (Tétény), deși invadase voievodatul lui Gelu, nu își fixase teritoriul de pășunat sezonier de-a lungul marilor riuri transilvănece, ceea ce se va întîmpla, se pare, de-abia în timpul fiilor lui Horea, adică spre mijlocul secolului al X-lea.

Luînd în considerație practicile deplasărilor sezoniere ale nomazilor și amplasarea toponimelor transilvănece derivate de la numele căpeteniilor ungurilor, se poate lesne deduce că locurile de iernat ale acestora se masau în majoritate pe valea Tisei, iar cele de vară pe cursurile mijlocii și superioare ale Someșului, Crișurilor, Mureșului, Oltului și pe principalii lor afluenți.

Din punct de vedere al modului de trai și al căilor de pătrundere temporară spre centrul Transilvaniei se remarcă evidente similitudini între avari și unguri. Urmărind cartarea mormintelor avari din interiorul arcului carpatic, observăm că răspîndirea lor se limitează la valea Mureșului și a Someșului și la cîțiva din afluenții acestora²⁴⁹. Gruparea și numărul lor redus indică faptul că ele reprezintă vestigii ale unei populații la care pendulările în funcție de anotimp intrau în structura modului lor de viață. Avarii, care își aveau sălașele principale în Cîmpia Pannonică, urcau pe cursul rîurilor amintite probabil numai pentru pășunatul pe timp de vară și pentru exploatarea sărurilor și a zăcămintelor aurifere. Cu spiritul său ascuțit, Nicolae Iorga intuise inadverența nomazilor avari față de cadrul ecologic oferit de peisajul transilvănean: „Avarii n-au ce face cu el [cu Ardealul — n.n.]: viața lor de popor al stepei nu se poate deprinde cu noul fel de hrănire pe care l-ar cere condițiile geografice de acolo”²⁵⁰.

Pentru a ajunge, în anotimpul călduros, de pe Tisa pe văile marilor riuri transilvănece, unde găseau vegetație abundentă, crescătorii nomazi de vite trebuiau să parcurgă distanțe variabile. Cei cărora li se repartizaseră terenuri de pășunat pe Crișuri aveau de străbătut între reședințele de iarnă și cele de vară distanțe mai mici, de aproximativ 150 km. În schimb, de la Tisa pînă la cursul superior al Someșului Mare și Mic erau circa 350—380 km, iar pînă la acela al Mureșului și al Oltului minimum 650 km. După cum s-a constatat, lungimea drumurilor sezoniere parcurse de nomazi varia extrem de mult, de la regiune la regiune, fiind dependentă de climat și vegetație. La turemeni și kirkizi migrațiile radial-circulare oscilau numai între 20—30 și 150—200 km. În timp ce mongolii din Mongolia Interioară străbăteau 150 km sau chiar mai puțin, consinginii lor din ținutul Gobi ajungeau la 600 km, fiind, la rîndul lor, depășiți de kazahi, care făceau 1 000—1 500 km²⁵¹. Comparîndu-le cu distanțele parcurse de nomazii din Asia, acelea pe care trebuiau să le acopere ungurii și predecesorii lor stabiliți de-a lungul Tisei și a Dunării Mijlocii pentru a ajunge pe văile principalelor cursuri de apă ale Transilvaniei erau de lungime medie.

²⁴⁵ Gy. Györfly, *Système de résidence...*, p. 110—111. Pentru toponimele citate, cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 52; 11, p. 297, 378, 399.

²⁴⁶ *Chronica Hungarica compendiosa saeculi XIV*, p. 315—316; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 32, 148.

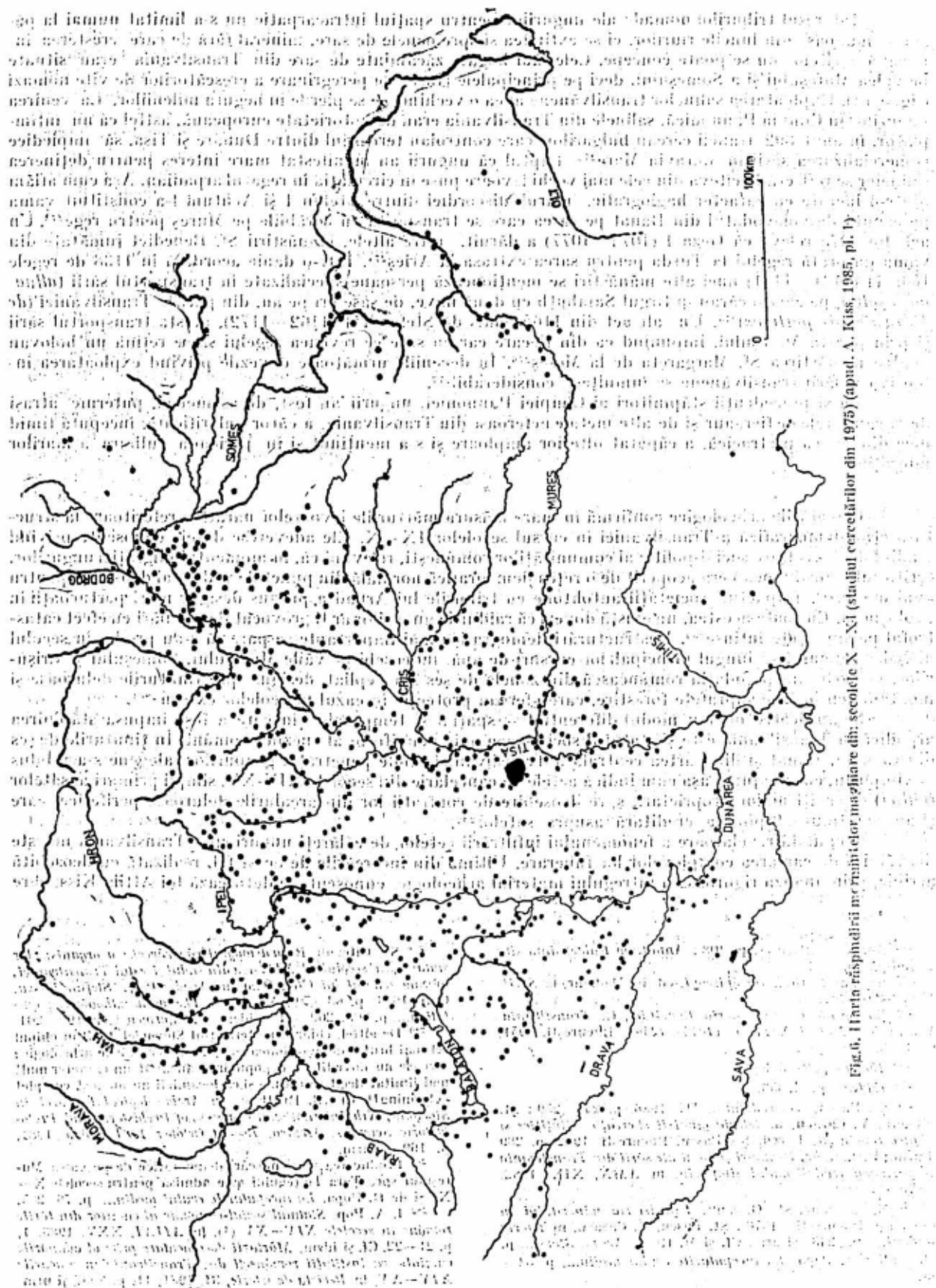
²⁴⁷ Gy. Györfly, *Système de résidence...*, p. 111 și harta 11. Cf. și C. Suciu, *op. cit.*, I, p. 397; 11, p. 281.

²⁴⁸ Gy. Györfly, *Système de résidence...*, p. 120—121; și harta 15. Un alt sat Harka se afla în vecinătatea lacului Neusiedler, la sud-est de Viena.

²⁴⁹ K. Horeň, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele VI—XIII*, București, 1958, p. 61—108; idem, *Die Avarienproblem in Rumänien*, in *Studijne zvezsti*, 16, Nitra, 1968, p. 103—120; M. Rusu, *Avars, Slavs, Romanic population in the 6th—8th centuries*, in *Relations...*, p. 140—141 și fig. 2, lista 6.

²⁵⁰ N. Iorga, *Istoria românilor*, I, *Oamenii pămîntului (pînă la anul 1000)*, București, 1936, p. 258.

²⁵¹ A. M. Khazanov, *op. cit.*, p. 52.

Interesul triburilor nomade ale ungarilor pentru spațiul intracarpatic nu s-a limitat numai la pășunile mănoase din luncile riurilor, ci se extindea și spre ocele de sare, mineral fără de care creșterea intensivă a vitelor nu se poate concepe. Cele mai bogate zăcăminte de sare din Transilvania erau situate pe valea Mureșului și a Someșului, deci pe principalele trasee de peregrinare a crescătorilor de vite nomazi (fig. 5/1-4). Exploatarea salinelor transilvănene avea o vechime ce se pierde în negura mileniilor. La venirea ungarilor în Cimpia Pannonică, salinile din Transilvania erau de notorietate europeană, astfel că nu întâmplător, în anul 892, francii cereau bulgarilor, care controlau teritoriul dintre Dunăre și Tisa, să împiedice comercializarea sării în Moravia Mare²⁷². Faptul că ungurii au manifestat mare interes pentru deținerea salinelor se reflectă în citeva din cele mai vechi izvoare puse în circulația în regatul arpadian. Așa cum aflăm dintr-o lucrare cu caracter hagiografic, mărlul discordiei dintre Ștefan I și Achtum l-a constituit vama percepută de voievodatul din Banat pe sarea care se transporta cu corăbiile pe Mureș pentru rege²⁷³. Un act din 1075 releva că Geza I (1074-1077) a dăruit, între altele, mănăstirii Sf. Benedict jumătate din vama datorată regelui la Turda pentru sarea extrasă la Arieș²⁷⁴. Într-o danie acordată în 1138 de regele Bela II (1131-1141) unei alte mănăstiri se menționează persoane specializate în transportul sării (*alluatores salis*), pe care o cărau în tirgul Sambuth cu două nave, de șase ori pe an, din părțile Transilvaniei (*de Ultrasilvanis partibus*)²⁷⁵. Un alt act din 1165, emis de Ștefan III (1162-1172), atestă transportul sării și prin poarta Meseșului, impunând ca din fiecare car, cu sare ce revenea regelui să se rețină un bolovan pentru mănăstirea Sf. Margareta de la Meseș²⁷⁶. În deceniile următoare dovezile privind exploatarea intensivă a sării transilvănene se înmulțesc considerabil²⁷⁷.

Ca și precedenții stăpînitori ai Cimpiei Pannonice, ungurii au fost, de asemenea, puternic atrași de zăcămintele de fier, aur și de alte metale neferoase din Transilvania, a căror valorificare, începută timid încă din epoca pretracică, a căpătat ulterior amploare și s-a menținut și în perioada tulbură a marilor migrații²⁷⁸.

Cercetările arheologice confirmă în mare măsură mărturiile izvoarelor narative referitoare la structura etno-demografică a Transilvaniei în cursul secolelor IX-X. Ele adeveresc datele cunoscute privind stadiul de dezvoltare social-politic al comunităților românești, relevind că, în momentul migrației ungarilor, teritoriul transilvănean era acoperit de o rețea demografică normală din punct de vedere al densității pentru evul mediu²⁷⁹. Impactul societății autohtone cu triburile lui Arpad a produs desigur mari perturbații în evoluția sa. Cu toate acestea, nu există dovezi că raidurile ungarilor ar fi provocat depopulări cu efect catastrofal pe suprafețe întinse²⁸⁰. Restructurări demografice mai importante se pare să s-au produs în secolul al X-lea numai de-a lungul principalelor cursuri de apă, îndeosebi pe văile Mureșului, Someșului și Crișurilor. O parte din populația românească din zonele de șes s-a repliat, desigur spre ținuturile deluroase și montane, cu întinse suprafețe forestiere, care ofereau protecție în cazul pericolelor externe²⁸¹.

Semnificativ pentru modul diferențiat — spațial și temporal — în care a fost impusă stăpînirea arpadiană în Transilvania este și statutul social-economic neuniform al cnezilor români. În ținuturile de șes din Crișana, Banat și din partea centrală a Transilvaniei, unde penetrația grupurilor alogene s-a produs de timpuriu, cnezii ajung, așa cum indică actele de cancelărie din secolele XIV-XV, simpli primari ai satelor (*villici*), aserviți noilor proprietari, spre deosebire de conrații lor din arealurile deluroase periferice, care și-au menținut stăpînirea ereditară asupra satelor²⁸².

O oglindă revelatoare a fenomenului infiltrării cetelor de călăreți unguri spre Transilvania ne este dezvăluită de cartarea complexelor lor funerare. Ultima din încercările de acest fel, realizată cu deosebită acurție, prin analiza riguroasă a întregului material arheologic cunoscut, se datorează lui Attila Kiss, care

²⁷² *Annales Fuldenses*, p. 408; *Annalium Fuldensium sive Annales...*, p. 121.

²⁷³ *Legenda S. Gerhardi episcopi*, ed. E. Madăsar, în *SRH*, II, p. 490-492.

²⁷⁴ Documente privind istoria României, C. Transilvania, Vraclul XI, XII și XIII, I (1075-1250), București, 1951, p. 1-2, 355-356.

²⁷⁵ *Ibidem*, p. 2-3, 356.

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 4, 356.

²⁷⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul...*, III, 1986, p. 246-259; Șt. Olteanu, V. Cazacu, în *Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești*, I, red. Șt. Pascu, București, 1982, p. 289 și urm.; P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *AMN*, XIX, 1982, p. 75-85.

²⁷⁸ N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970; Șt. Pascu, V. Cazacu, în *Istoria gândirii...*, p. 248 și urm. Cf. și M. Rusu, *Avars, Slavs...*, p. 143-145; H. Popa, *La începuturile evului mediu...*, p. 54-55.

²⁷⁹ Șt. Olteanu, *Baza demografică străveche a organizărilor statale din secolul al XIII-lea din sudul și estul Transilvaniei*, în *Sub semnul lui Cluj: Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 63-70; M. Rusu, *The autochthonous population...*, p. 203, 209-217; idem, *Frühformen...*, p. 198-201.

²⁸⁰ De altfel, chiar și pe teritoriul Slovaciei, lăvit în chipul cel mai brutal de agresiune maghiară, cercetările arheologice recente au dovedit că depopulările au avut un caracter mult mai limitat decât se estima și că localnicii nu au fost compleți exterminați. Cf. A. Ruttkay, în *Archaeological Research in Slovakia, Xth International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Mexico, 19-24 October 1981*, Nitra, 1981, p. 169 și urm.

²⁸¹ Producerea unor mișcări demografice de pe valea Mureșului spre Țara Hațegului este admisă pentru secolele X-XI și de R. Popa, *La începuturile evului mediu...*, p. 76, 265.

²⁸² I. A. Pop, *Statutul social-economic al cnezilor din ținuturile române în secolele XIV-XV (I)*, în *AIIAI*, XXV, 1988, I, p. 21-22. Cf. și idem, *Mărturie documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în veacurile XIV-XV*, în *Revista de istorie*, 34, 1981, 11, p. 2097 și urm.

a avut în vedere toate descoperirile ce se raportează secolelor X—XI din bazinul mijlociu al Dunării (fig. 6). Specialistul maghiar a ajuns la concluzia că, înainte de consolidarea statului arpadian, ungurii s-ar fi stabilit efectiv numai în zonele de șes favorabile pășunatului intensiv. În schimb, în teritoriile cu relief colinar din jur, incluse ulterior în regatul arpadian, inclusiv în Transilvania intracarpatică, ungurii au pătruns în secolul al X-lea sporadic, fără să le fi luat în stăpînire în mod real²⁹². După cum pe bună dreptate s-a remarcat, roadele succeselor obținute de căpeteniile maghiare în dauna formațiunilor politice transilvănele nu au putut fi valorificate pe plan politic, elementele alogene fie retrăgîndu-se în cea mai mare parte în pustă, fie acceptînd coabitarea cu localnicii²⁹³. În momentul descălecării în Cîmpia Pannonică, efectivele ungurilor, decimate într-o oarecare măsură în înfruntările cu bulgarii și pecenegii, erau insuficiente pentru a lua în stăpînire și a organiza administrativ întregul bazin al Dunării Mijlocii. Teritoriul de așezare al ungurilor a fost limitat nu numai datorită numărului lor relativ redus, ci și din rațiuni militare. Din cauza pericolului potențial reprezentat de pecenegi și bulgari, fișii din regiunile amplasate în vecinătatea granițelor au rămas nelocuite de unguri, rămînînd însă în stăpînirea anumitor grupuri autohtone, cărora se presupune că le incumbau diverse atribuții militare²⁹⁴. Prezența mormintelor de călăreți în vecinătatea pasului Verecké arată că doar în această zonă s-a optat pentru un sistem de apărare activă²⁹⁵, ceea ce în interiorul arcului carpatic avea să se realizeze de-abia mult mai târziu. În acest teritoriu, complexe funerare atribuibile ungurilor, datînd din secolul al X-lea și mai ales din prima sa jumătate — spre deosebire de acelea din Pannonia și sudul Slovaciei —, sînt rare și izolate (fig. 6)²⁹⁷. Puținele cimitire identificate cuprind un număr redus de morminte, ceea ce relevă, pe de o parte, că cetele de călăreți nu erau prea numeroase, iar, pe de altă parte, că nu staționau vreme îndelungată într-un singur loc, practică ce concordă cu modul de viață al unei comunități de crescători nomazi de vite. Cu foarte puține excepții, mormintele de călăreți din secolele X—XI, depistate în spațiul intracarpatic, se localizează pe cursul mijlociu al Mureșului și pe acela superior al Someșului, în vecinătatea unor bogate saline și a unor importante zăcămintă de metale neferoase.

Într-o altă ordine de idei, remarcăm faptul că nici unul din aceste morminte nu poate fi datat cu toată certitudinea în primul sfert al secolului al X-lea și că doar pentru foarte puține din ele există anumite argumente că s-ar plasa în prima jumătate a secolului amintit. De altfel, nici unul din zecile de morminte vechi maghiare din care provin monede de argint sau din aur arabe, vest-europene sau bizantine — cele mai multe emise de Ismail ibn Ahmed (892—907), Ahmed ibn Ismail (907—913), Nasr ibn Ahmed II (913/914—943/944), Berengar I (888—924), Hugo de Provence (926—945), Hugo și Lothar II (931—947), Lothar II (945—950)²⁹⁸ —, nu se localizează în Transilvania intracarpatică.

Rezultatele cercetărilor arheologice pledează, după cum a rezultat din pasajele anterioare, împotriva aserțiunii conform căreia ungurii ar fi luat în stăpînire întreaga Transilvania imediat după ce au trecut pe versanții apuseni ai lanțului carpatic. Din acest punct de vedere ele se află în convergență cu informațiile izvoarelor narrative, dintre care unele au fost deja evocate mai sus. Pentru problema în discuție revelatoare este și precizarea din *Gesta* lui Anonymus, după care, încă din vremea lui Arpad, hotarul teritoriului controlat de unguri a fost fixat la poarta Meseșului (*in porta Mezesina*), unde localnicii ar fi fost siliți să ridice un sistem de fortificații²⁹⁹. Aceste întărituri — așa-numitele prisăci (*gyepű*) —, care marceau granița răsăriteană a Ungariei, sînt menționate cu prilejul relatării invaziei conduse de Ōsul, în anul 1068, în cronică de la mijlocul secolului al XIV-lea³⁰⁰, unde s-au preluat datele unor anale anterioare. Dispunerea principalelor efective ale secuilor în ținutul bihorean, înainte de a fi colonizați în extramitatea estică a Transilvaniei în secolul al XII-lea, era menită, de asemenea, să contribuie la protejarea hotarelor regatului de pe aliniamentul Carpaților Apuseni³⁰¹.

Faptul că Pannonia și Transilvania au intrat în etape diferite sub obediența Arpadienilor este reflectat, între altele, de terminologia deosebită ce s-a atribuit celor două regiuni în cursul evului mediu. În timp ce pusta pannonică — potrivit unor norme larg proliferate în întreg continentul — a preluat un nume derivat de la acela al noilor stăpînitori, după ce anterior fusese denumită Gepidia și Avaria, spațiul intracarpatic a fost desemnat cu termenii *Ultra Silvas*, *Transilvania*, *Erdély*, *Ardeal*, *Арде́л.ов* etc., avînd o semnificație etimologică asemănătoare. Dacă cele două regiuni ar fi fost cucerite concomitent sau la scurt interval, pentru ambele s-ar fi adoptat un nume preluat de la acela al ungurilor, ceea ce însă nu avea să se întîmple.

²⁹² A. Kiss, *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*, in *Die Bayern und ihre Nachbarn*, 11, ed. H. Friesinger, F. Dalm, Vienna, 1985, p. 217—379.

²⁹³ Șt. Pascu, în *Istoria României*, II, red. A. Oțetea, M. Berza, B. T. Cămpina, Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, București, 1962, p. 47.

²⁹⁴ A. Kiss, *op. cit.*, p. 235, 239.

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 235.

²⁹⁷ I. Erdélyi, *op. cit.*, în *Проблемы археологии...*, p. 128 și urm.; M. Rusu, *The autochthonous population...*, p. 210—211, 216—217; A. Kiss, *op. cit.*, *passim*.

²⁹⁸ M. Schulze, *op. cit.*, p. 501 și urm.

²⁹⁹ Anonymus, p. 64.

³⁰⁰ *Chronica Hungarica compositio saeculi XIV*, p. 366; *Chronicon Pictum Vindobonense*, p. 55, 175. Cf. și *Chronicon Pannoniense*, p. 38; Henric de Mügelin, p. 176; *Chronicon Dubnicense*, in *Historiae Hungaricae fontes domestici, Scriptores*, III, ed. M. Florianus, Leipzig, 1884, p. 75. Cf. și considerațiile lui M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio*, p. 269—271.

³⁰¹ Th. v. Bogány, *Über Herkunft, Gesellschaft und Recht der Szekler*, in *Ungarn-Jahrbuch*, 2, 1970, p. 22—23; H. Gökkenjan, *op. cit.*, p. 114 și urm.

Stabilirea exactă a etapelor de infiltrare a ungarilor în interiorul arcului carpatic rămâne o problemă a cărei deplină clarificare comportă în actualul stadiu al cercetărilor inerente dificultăți. Caracterul puțin explicit și adesea echivoc al puținelor izvoare istorice referitoare la problema amintită lasă arheologiei șansa limpezirii sale în manieră satisfăcătoare, desigur într-un viitor nu prea îndepărtat. În acest sens, de o importanță majoră ni se pare, între altele, datarea precisă a necropolelor de tip Bielo-Brdo și a tuturor fazelor de construcție a cetăților medievale de la cumpăna mileniilor I și II din Transilvania, precum și definirea caracterului etnic a celor cărora le-au aparținut respectivele vestigii. După cum este cunoscut, în literatura de specialitate persistă încă accentuate divergențe de opinii în privința acestor aspecte, controversate ce împieteză asupra descifrării unor fenomene istorice polivalente vizând realitățile demografice și social-politice transilvănene. Astfel, spre exemplu, în timp ce în urmă cu circa trei-patru decenii opinia potrivit căreia descoperirile Bielo-Brdo ar aparține cu prioritate comunităților slave dobândise o adevărată cvasiunanimitate, în ultimii ani se colportează persuasiv — îndeosebi în literatura de specialitate maghiară — ideea unui substanțial aport etnic al ungarilor la geneza și evoluția lor.²⁹² În ceea ce ne privește, considerăm că interpretările propuse prezintă anumite componente vulnerabile, în sensul că ele ignoră în parte pluralitatea etnică a statului arpadian, îndeosebi din zonele sale periferice de la est și nord, unde populațiile locale nu au putut fi dislocate prin pătrunderea ungarilor și colonizările pe care le-au patronat. Publicarea metodică și datarea cu precizie a celor mai vechi elemente de tip Bielo-Brdo de la est de Carpații Apuseni și o retrospectivă a lor mai circumstanțiată va putea conduce și spre elucidări în sfera încă nevralgică a delimitărilor fazelor cronologice ale pătrunderii ungarilor în Transilvania intramontană.

Datele aflate la îndemâna noastră pînă în prezent, dintre care unele au fost deja înfățișate mai mult sau mai puțin succint, indică practicarea, deplasărilor sezoniere de către triburile maghiare de-a lungul marilor cursuri de apă transilvănene probabil timp de peste un secol de la stabilirea lor în Cîmpia Pannonică, adică pînă la deplina lor sedentarizare, proces încheiat după adoptarea oficială a creștinismului la începutul domniei lui Ștefan cel Sfînt. Aceasta nu înseamnă că nu s-au putut constitui așezări stabile ale ungarilor și ale altor grupuri alogene aflate în dependența lor încă înainte de acest moment, ca urmare a necesității de a se dirija exploatarea salinelor și a zăcămintelor metalifere și de a supraveghea militar principalele căi de acces spre ele și spre terenurile de pășunat. Asemenea puncte stabile au luat naștere probabil îndeosebi după eșecul zdrobitor suferit în fața oștilor lui Otto I în 955 și după reformele inițiate de ducele Geza (972—997).

Încercînd să sintetizăm cîteva din datele mai importante care ne-au reținut atenția, vom consemna mai întîi complexitatea fenomenelor demografice, economice și politice declanșate odată cu migrarea ungarilor spre Cîmpia Dunării Mijlocii și cu începutul infiltrării lor în interiorul arcului carpatic. Cu toate că, în perioada staționării în stepele nord-pontice, triburile maghiare au pătruns în mai multe rînduri spre Dunărea de Jos, ele nu s-au stabilit durabil în regiunile de la nordul marelui fluviu. Imaginația sugerată în acest sens de anumite referiri ale unor izvoare narrative nu și-a aflat confirmarea în vestigiile arheologice scoase la iveală pînă în prezent, ceea ce reliefează din nou cu pregnanță valențele acestora din urmă pentru așa-numitul mileniu întunecat al istoriei spațiului carpato-dunărean. Rețeaua densă a așezărilor populației străromânești din aceste ținuturi, inclusiv din zona de cîmpie, și vecinătatea neconfortabilă a țărului bulgar, aflat într-o perioadă de apogeu a puterii, au descurajat desigur tendințele ungarilor de expansiune spre gurile Dunării. În anii imediat anteriori marelui exod spre Cîmpia Pannonică, principalele sălașe ale uniunii tribale a ungarilor erau situate la mare distanță de vărsarea Dunării, probabil în preajma Niprului și Donului. În cursul secolului al IX-lea, ca și în secolul următor, de altfel, în evoluția comunităților străromânești din arealul carpato-dunărean nu s-au înregistrat perturbări deosebite datorate mișcărilor triburilor de păstori nomazi din răsăritul Europei, ci, dimpotrivă, acestea au cunoscut o epocă de relativă prosperitate, materializată prin expansiune demografică, progrese economice, realizări pe plan cultural și conturarea unor structuri social-politice cu complexitate sporită.

Strămutarea ungarilor în Cîmpia Pannonică, consecință a ofensivei concertate a pecenegilor și bulgarilor, s-a produs în anul 896 prin principala cale de acces din stepele ponto-caspice spre Dunărea Mijlocie, adică prin pasul Verecke din Carpații Păduroși și nu prin trecătorile din Carpații Orientali și Meridionali. Primul lor loc de descălecare în noua patrie a fost bazinul Tisei, de unde s-au extins curînd pe ambele maluri ale Dunării. Forța corosivă a expedițiilor din Transilvania a fost resimțită din plin de voievodatele locale româno-slave, dar cu toate acestea numărul restrîns al călăreților de stepă era insuficient pentru a lua în stăpînire și a administra profitabil teritoriul intracarpatic, ale cărui

²⁹² Pentru problema genezei și evoluției culturii Bielo-Brdo, cf. îndeosebi Z. Váňa, *Mad'ari a Slované ve světle archeologických X.—XII. století*, în *SlovArch*, II, 1954, p. 51—104; A. Kiss, *Zur Frage der Bielo Brdo Kultur*, în *Acta Ar-*

chaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, XXV, 1973, 3—4, p. 327—340; Cs. Bálint, *Бензпы и м.н. Беаобрде-кая култура*, în *Acta Archaeologica Carpathica*, XIX, 1975, p. 97—146.

trăsături de relief nu erau ideale pentru nomadismul ecvestru. Angrenarea într-o suită de acțiuni militare de anvergură spre Europa Centrală, Meridională și Apuseană, care timp de peste o jumătate de secol au avut o periodicitate cu o cadență destul de riguroasă, a deturnat interesul aristocrației tribale maghiare de la zonele învecinate de la răsărit de Carpații Apuseni, astfel că roadele izbuzurilor dobândite prin incursiunile cetelor lui Arpad au fost curind în mare parte irosite, populația autohtonă — în pofida traumatismelor suferite — reușind să-și reosifice și să-și adapteze progresiv mecanismele interne social-politice potrivit noilor realități.

Ținând cont de specificul modului de viață al triburilor nomade de crescători de vite, caracterizat prin pendulări sezoniere; de răspindirea complexelor lor funerare și de toponimia medievală evocând numele șefilor de triburi, se poate conchide că infiltrarea grupurilor de unguri în interiorul arcului carpațic s-a făcut de-a lungul Mureșului și Someșului, mai întâi pentru asigurarea pășunatului de vară și pentru valorificarea zăcămintelor de sare și de metale, ceea ce nu presupunea prezența lor permanentă în teritoriul amintit.

Implantarea unor așezări stabile ale ungurilor în Transilvania a avut loc în paralel cu evoluția procesului lor de sedentarizare, proces activizat după înfringerea catastrofală de la Lechfeld, prin măsurile adoptate de Geza, și mai ales după creștinare. Datorită numărului lor redus și a opoziției românilor, ungurii au recurs în mod constant la atragerea unor grupuri etnice străine, în majoritate din Răsărit; spre a le folosi pentru paza hotarelor și pentru colonizări. Osmoza lor în creuzetul conglomerațului etnic intracarpatic a condus spre interesante fenomene de aculturație cu dăinuire îndelungată. În fața erupției alogene, comunitățile românești au fost silită la replieri teritoriale, la reprofilări economice și la restructurări instituționale, prin care au pregătit o rezistență durabilă și eficientă în fața tendințelor de deznaționalizare și de înăbușire a propriei spiritualități.

LA MIGRAȚION DES HONGROIS DANS L'ESPACE CARPATO-DANUBIEN ET LEURS CONTACTS AVEC LES ROUMAINS AUX IXe-Xe SIÈCLES

RÉSUMÉ

Depuis le néolithique déjà l'espace carpatho-danubien a toujours été l'objet des incursions des tribus nomades, qui venaient des steppes de l'est de l'Europe. Succédant aux populations de souche iranienne et turque, au IXe siècle, dans les contrées nord-pontiques s'établissent les Hongrois, qui en 837 s'avancent pour la première fois, pour peu de temps, jusqu'au Bas-Danube. Vers la fin du IXe siècle l'intérêt des Hongrois pour les régions de la proximité des bouches du Danube s'accroît, sans qu'il se produise cependant leur établissement durable au nord de ce grand fleuve. L'image que suggèrent à cet égard certaines mentions des sources historiques (Constantin le Porphyrogénète, Gardizi, al-Marvazi, etc.) n'est pas tout à fait convaincante, les investigations archéologiques ne la confirmant pas non plus. Les tombeaux de chevaliers de Moldavie et de Valachie attribués aux Hongrois s'avèrent, à une analyse plus rigoureuse, avoir appartenu aux populations d'origine touranienne. D'autre part, au IXe siècle, dans la zone de plaine on constate un accroissement considérable des établissements autochtones — de type Dridu — par rapport à la période antérieure. Pour le cas où les tribus des Hongrois auraient effectivement occupé le lopin de plaine à gauche du Bas-Danube, nous ne voyons pas comment on pourrait expliquer la présence des nombreux villages d'agriculteurs autochtones surtout dans l'aréal des lacs danubiens et maritimes, idéals pour l'hivernage des nomades. Le réseau dense des établissements de la population vieille roumaine au nord des bouches du Danube et le voisinage inconfortable du tzarat bulgare, qui était alors à l'apogée du pouvoir, voilà ce qui a probablement découragé les tendances d'expansion des Hongrois vers les régions extra-carpatiques.

Durant la période qui précède l'exode vers la Plaine Pannonienne, les principaux établissements des Hongrois se trouvaient assez éloignés des bouches du Danube, probablement dans les environs du Don, où Réginald de Prun place leur affrontement décisif avec les Petchénègues, qui les ont obligés de quitter l'espace nord-ponitique. De même, on ne doit pas laisser de côté le fait que la chronique d'Anonymus enregistre la tradition selon laquelle *Seythä* était nommée *Dentumoger*, expliquée du point de vue étymologique par les spécialistes comme dérivée de *Den* (Don) et *moger* (Magyar), de sorte que la signification en serait „les Hongrois du Don”. La tradition orale en Pannonie a retenu probablement le dernier établissement des Hongrois avant qu'ils eussent choisi leur nouvelle patrie.

Le déplacement des Hongrois dans la Plaine Pannonienne, conséquence de l'offensive conjointe des Petchénègues et des Bulgares, s'est produit, ainsi qu'il ressort des annales du monastère Fulda et de la chronique de l'Arabe Tabari, en 896. Le problème de la route poursuivie par les Hongrois des steppes nord-pontiques vers la Plaine Pannonienne a été souvent au centre des débats historiographiques, sans qu'il s'ensuive jamais un point de vue unitaire. Comme il résulte des chroniques magyares en latin confirmées aussi par *Povest' vremennych let*, le déplacement vers l'ouest a été fait par le défilé Verecke des Carpates Boisées, la route traditionnelle de passage de tous les nomades des steppes ponto-caspiennes vers la Plaine du Danube Moyen. Le texte de *Chronicon Pictum Vindobonense*, où l'on relate que le père d'Arpad, Almos, aurait été tué en *Erdelew* et que sa horde serait restée quelque temps, avant de pénétrer en Pannonie, n'inspire aucune confiance. Selon les indications des sources byzantines, depuis déjà la période du stationnement en Ateikuzu/Etelköz le commandant suprême des Hongrois était Arpad, mais les auteurs des chroniques officielles ont voulu, tout en connaissant la généalogie du fondateur de la dynastie royale, attribuer à son père aussi certains mérites pour la conquête de la nouvelle patrie. La nomination de l'Ardeal (*Erdelew*) dans le paragraphe concernant la fin d'Almos est très probablement le résultat d'une transcription erronée, due à la confusion entre *erdő* (= forêt) et *Erdő-elve* (= au-delà de la forêt), la forme magyare pour *Ultrastlvania* (Transylvanie). Par conséquent, il est possible que dans la source de la chronique sus-mentionnée il y eût initialement le terme *erdő* désignant la zone boisée *Ung*, où les Hongrois sont arrivés immédiatement après être passés par le défilé Verecke. Beaucoup d'autres données indiquent que le premier endroit où les Hongrois se sont établis après avoir quitté les steppes du nord de la mer Noire a été le bassin de la Tisa, d'où ils se sont répandus par la suite sur les deux rives du Danube. Ce n'est pas par hasard que dans le bassin supérieur de la Tisa sont groupés les plus anciens complexes funéraires que l'on peut attribuer aux Hongrois.

Au moment où les tribus des Hongrois, accompagnés de Kabares, traversaient les Carpates Boisées, la Pannonie et la Transylvanie étaient peuplées de communautés hétérogènes pour ce qui est de leur structure ethnique. Selon la tradition magyare, consignée par Simon de Keza et par les chroniques qui lui ont succédé, après le démembrement de l'Empire des Huns, la Pannonie serait restée habitée de Slaves, Grecs, Teutons, Messiens (= Bulgares) et Valaques. L'implication des Valaques avec d'autres peuples aussi dans les événements déclenchés par la fulminante campagne des Huns en Europe est mentionnée dans pas mal d'écrits de provenance diverse, élaborés dans les premiers siècles du II^m millénaire : *Nibelungenlied*, *Die Klage*, *Blaterolf und Dietleib*, *La guerre d'Attila* de Niccolò da Casola, diverses biographies fantaisistes sur le roi Attila, etc. À l'origine de l'idée anachronique sur la présence des Valaques dès le règne d'Attila se trouve, entre autres, un fait transmis par la tradition orale en Pannonie et en Transylvanie, à savoir qu'au moment de l'invasion des Hongrois ceux-ci ont rencontré les Roumains. Cela résulte manifestement de *Povest' vremennij let* et de *Gesta Hungarorum* d'Anonymus, où l'on offre des informations de la plus grande importance pour les formations politiques locales de Transylvanie s'y trouvant à la charnière des IXe—Xe siècles. La coïncidence, des mentions sur les Valaques dans les deux sources s'explique probablement par le recours à une source commune, celle de la tradition orale slave de Hongrie ou des contrées avoisinantes. Il ne peut pas être question, ainsi qu'on a récemment proposé, d'une reprise des données de la chronique clévrine par Anonymus. Si nous admettons l'anachronisme des mentions des *Blacs* par Anonymus et Simon de Keza et leur prétendue migration de la Péninsule Balkanique dans le royaume arpadien aux XIIe—XIIIe siècles, thèse soutenue par certains historiens magyars contemporains, nous devrions considérer les deux chroniqueurs sus-mentionnés comme tout à fait détachés de l'ambiance politique et démographique où ils ont créé. Ils est difficile de croire que deux personnes qui faisaient autorité dans le domaine de l'écriture de l'histoire, avec des connaissances et des relations très vastes, puissent avoir ignoré le transfert de grands groupements humains de la droite à la gauche du Danube et d'avoir attribué aux Roumains d'origines plus recuées que celles des Hongrois en Transylvanie.

La force corrosive des incursions des Hongrois en Transylvanie a été pleinement ressentie par les voïvodats roumains et slaves locaux, mais cependant le nombre réduit des chevaliers de steppe était insuffisant pour prendre en possession et pour administrer profitablement le territoire circonscrit par l'arc carpatique, dont les formes de relief n'étaient pas idéales pour le nomadisme équestre. L'engrenage dans une suite d'actions militaires d'envergure vers l'Europe Centrale, Méridionale et Occidentale, qui durant plus d'un demi-siècle ont eu une périodicité avec une cadence assez rigoureuse, a détourné l'intérêt de l'aristocratie tribale magyare des zones avoisinantes de l'est des Carpates Occidentales, de sorte que les fruits des victoires obtenues par les raids des hordes d'Arpad ont été bientôt en grande partie gaspillés, la population autochtone — en dépit des traumatismes subis — arrivant à se réorganiser et à s'adapter progressivement les mécanismes internes socio-politiques aux nouvelles réalités.

Le passage des steppes nord-pontiques vers la steppe pannonienne a eu comme conséquence pour les Hongrois le fait de garder assez longtemps le mode de vie nomade. D'ailleurs, il aurait été impossible de s'en débarrasser trop vite, compte tenu du conservatisme des sociétés pastorales, d'autant plus que l'ambiance du milieu de leur nouvelle patrie offrait des conditions optimales pour le nomadisme équestre. Il y a plusieurs témoignages que les Hongrois, tels d'autres tribus des steppes de l'Eurasie ont continué de pratiquer, après leur départ d'Atelkuz/Etelköz aussi, leur transhumance, hivernant dans les vallées du Danube Moyen et de la Tisa et remontant en été vers des contrées plus fraîches, avec une végétation abondante, le long des affluents de ces fleuves. Vu la dispersion des complexes funéraires et la toponymie médiévale évoquant les noms des chefs de tribus, on peut conclure que l'infiltration des groupes de Hongrois à l'intérieur de l'arc des Carpates au Xe siècle s'est faite notamment le long du Mureș et du Somes, pour assurer surtout le pâturage d'été et la valorisation des gisements de sel et de métaux, ce qui ne supposait pas toujours leur présence permanente dans le territoire mentionné.

L'implantation de certains établissements stables des Hongrois en Transylvanie a eu lieu parallèlement à la progression du processus de leur sédentarisation, processus accéléré après la défaite catastrophique de Lechfeld, grâce aux mesures adoptées par le duc Geza, et surtout après la conversion au christianisme. À cause de leur nombre réduit et de l'opposition des Roumains, les Hongrois se sont constamment servis des groupes ethniques allogènes, pour la plupart recrutés des steppes de l'Eurasie, employés autant pour la défense des frontières que pour les colonisations. Leur osmose dans le creuset du conglomérat ethnique de l'intérieur de l'arc carpatique a conduit à d'intéressants phénomènes d'acculturation de longue durée. L'irruption allogène a obligé les communautés roumaines à de certains repliements territoriaux, à de certaines restructurations économiques et institutionnelles, qui leur ont servi à préparer une résistance durable et efficace face aux tendances de dénationaliser et d'étouffer la propre spiritualité.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Les principaux types de sépultures de chevaliers des Xe—XIe siècles découverts dans la Plaine Pannonienne et aux régions avoisinantes (apud Cs. Bálint, 1969, p. 109).

Fig. 2. La carte des territoires atteints par les incursions des Hongrois entreprises entre les années 899—907. A — pillages, incendies; B — attaques manquées; C — luttes (apud M. Schulze, 1984, p. 480).

Fig. 3. La carte des territoires atteints par les incursions des Hongrois entreprises entre les années 908—926. A — pillages, incendies; B — attaques manquées; C — luttes (apud M. Schulze, 1984, p. 481).

Fig. 4. La carte des territoires atteints par les incursions des Hongrois entreprises entre les années 933—955. A — pillages, incendies; B — attaques manquées; C — luttes (apud M. Schulze, 1984, p. 482).

Fig. 5. La carte de la diffusion en Hongrie et en Transylvanie des toponymes dérivés du nom de Arpad (1), Tarhos (2), Üllő (3), Fajsz (4), Szabolcs (5), Tas (6), Tétény (7), Harka (8), Szomhor (9), Taksony (10), Sarolta (11), Zoltan (12) et Bua/Buia (13) et de la diffusion des plus importants gisements de sel de Transylvanie (14) (apud Gy. Györffy, 1975, pl. 2—15).

Fig. 6. La carte de la diffusion des tombes hongroises des Xe—XIe siècles (état des recherches de 1975) (apud A. Kiss, 1985, pl. 1).

Traduit par MICHAELA SPINEI